

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för naturresurser och
jordbruksvetenskap

Böndernas nya värld

– en uppföljande studie av tre gårdar i jordbrukets
omvandling 1981–2019

The new world of farmers

– a longitudinal study of three farms in the agrarian transformation
1981–2019

Martina Nilsson

Masterarbete • 30 hp
Agronomprogrammet – landsbygdsutveckling
Institutionen för stad och land
Uppsala 2019

Böndernas nya värld

- en uppföljande studie av tre gårdar i jordbrukets omvandling 1981–2019

The new world of farmers

- a longitudinal study of three farms in the agrarian transformation 1981–2019

Martina Nilsson

Handledare: Kjell Hansen, Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för stad och land

Examinator: Katarina Pettersson, Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för stad och land

Omfattning: 30 hp

Nivå: Avancerad nivå, A2E

Kurstitel: Självständigt arbete i Landsbygdsutveckling, A2E – Agronomprogrammet - landsbygdsutveckling

Kurskod: EX0890

Kursansvarig institution: Institutionen för stad och land

Program/Utbildning: Agronomprogrammet - landsbygdsutveckling

Utgivningsort: Uppsala

Publiceringsår: 2019

Elektronisk publicering: <https://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: jordbruk, bonde, livsform, nyliberalism, dispossession, förändring

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap
Institutionen för stad och land

Sammanfattning

Åren 1981–2 genomfördes en samtidsdokumentation av jordbruket på tre gårdar i Uppland. I den här uppsatsen återkommer jag till dessa tre med en vilja att förstå hur jordbrukets strukturrationalisering i den nyliberala eran påverkar livet på den individuella gården. De tre gårdarna, som brukade vara representativa för det uppländska jordbruket, blir idag exempel på tre olika förändringsförlopp: det lilla nedlagda deltidsjordbruket i skogsbygd; arrendegården som inte gick i arv; och storgården som bytte ägare och expanderade. Jag jämför mitt eget material från halvstrukturerade intervjuer med fältanteckningar från samtidsdokumentationen i en framställning inspirerad av etnologin och fenomenologin, men med en teoretisk utgångspunkt i strukturalismen. Genom att växla mellan livsformsanalys och processer i den globala nyliberala ekonomin visar jag hur den för jordbrukaren speciella levnadsform som fanns på 80-talet idag inte längre är lika egenartad. Samtidigt finns spåren av densamma kvar. Vad arbetet, gården och fritiden *är* förändras beroende på om inkomsten kommer inom- eller utomgårds ifrån. Med fokus på förändringar diskuteras även dess art som resultatet av ett komplext växelspel mellan individuella och strukturella faktorer. Vidare visar jag på den principiella skillnaden som ligger i att gårdarna idag helt förlorat förmågan att reproducera sig själva, vilket betyder att de är nu helt beroende av marknadsekonomin.

Nyckelord: jordbruk, bonde, livsform, nyliberalism, dispossession, förändring

Abstract

During the years 1981–2 a contemporary inquiry on agriculture on three farms in the Swedish province of Uppland was conducted. In this master thesis, I return to these farms, intending to understand how the agricultural rationalisation in the era of neoliberalism affect life on the individual farm. The three farms that used to be representative for agriculture in Uppland, today instead illustrate three different processes of change: the small discontinued part-time farm in woodland; the tenancy farm that did not pass down to the next generation; and the big farm that changed ownership and expanded. I compare my own material from semi-structured interviews with field notes from the previous inquiry in an exposition inspired by ethnography and phenomenology, but with a perspective from structural theory. Through constantly changing my perspective from life form analysis to the processes of the global neoliberal economy, I show that the distinctive life form of the farmer isn't as peculiar as it was in the 1980s, although it is possible to find traces of it today. What the work, the farm and the spare time *is* changes depending on if the income comes from on-farm or off-farm activities. With my focus on change, is the complexity of the same also discussed as an interchange between individual and structural factors. Further, I demonstrate the principled divergence that stems from the fact that the farms no longer can reproduce themselves, as they are now completely dependent on the market economy.

Keywords: agriculture, farmer, peasant, life form, neoliberalism, dispossession, change

Förord

Av allt som fanns att berätta om Sörgården, Mellangården och Norrgården så blev det det här som ligger framför läsaren. Så många spännande berättelser, åsikter och samtal om många olika ämnen fick inte plats. Jag tycker att det är tråkigt eftersom jag ville berätta om hur bygden kring Norrgården återbefolkats och om hur ni tänker kring miljöfrågor och politik. Jag ville berätta om Mellangårdens ena generation som tycker så mycket om att resa och den andra som helst vill vara hemma i sitt älskade hus, om intresset för bilar. Om Sörgården hade jag velat berätta om hästarnas återkomst i jordbruket, och om intresset för jakt. Istället hamnade fokus på hur globala ekonomiska processer påverkar gårdarna och dess folk.

Jag vill tacka alla tre gårdars folk för att jag fick prata med er, inte bara en gång utan flera. Tack för att ni tog er tid och för att ni öppnade er för en främling. Ni har varit så generösa. Er vill jag påminna om att tolkningarna i uppsatsen är mina, och att de kanske inte överensstämmer med era. Texten står för mig.

Hade det inte varit för Cecilia och Torun på Upplandsmuseet hade jag skrivit om något annat. Ni var från början intresserade och peppande, tack! En annan person som bidragit och hjälpt är förstås Kjell som handlett. Tack för hjälpen på vägen framåt. När jag har varit mindre entusiastisk har du varit mer. När jag har varit förvirrad har du pekat ut riktningen och kommit med förslag. Alma – min största supporter, och Jonas – min största kritiker, tack för allt. Som vanligt kompletterar ni varandra i mitt liv.

Innehåll

1	Introduktion	6
	Det lilla i det stora, det stora i det lilla	6
	Syfte och frågeställning	7
	Disposition	8
	Fältet	8
2	Genomförande	13
	Utgångspunkter	13
	Tillvägagångssätt	14
	Trovärdighet: validitet, reliabilitet, generaliserbarhet	16
	Etiska överväganden	18
	Teoretiska utgångspunkter	18
3	Bakgrund	22
	Scenen	22
	Tre perspektiv på jordbrukets utveckling	22
	Svensk jordbrukspolitik 1981–2019	23
	Svenskt jordbruk i siffror: 1981 och 2019	24
4	Driftens förändring i jordbrukets fortsatta rationalisering	26
	När utomgårdsarbetet tvingar sig på och gården blir en hobby	26
	Prioritet fritid: frivilligt lönearbete på Mellangården	30
	Kapitaliseringen av mark	32
	Sörgården ständigt ett lantbruk i tiden, från 1600-tal till 2000-tal	36
5	Förlorad förmåga till reproduktion: fördrivning i smyg	43
	En principiell förändring	43
	Avstånd som växer	46
6	Konsekvenser i livsformen	49
	Spår av andra livsformer	49
	Gårdens betydelse	51
	Generationsväxlingens självklarhet?	54
	Framtidsutsikter	57
7	Förändringens natur?	60
	Måns och grisarna	60
	En mångfald av orsaker	61
8	Slutord	63
	Litteratur	64
	Bilaga 1: Första intervjuguide	69

Hur mekaniserat jordbruket än blir, så tar det dock lika lång tid för utsädet att gro och växa upp – hur rationaliserad kreatursskötseln än blir, och även om man använder insemination, så är kornas dräktighetstid lika lång och påläggskalven kräver lika lång tid som förr för att bli fullvuxen. Det löpande bandets mentalitet kan aldrig bli bondens.

(Carlberg 1948, s. 110)

1 Introduktion

Förändring: det att förändra(s) (Svenska akademien 2018a).

Förändra: åstadkomma andra egenskaper hos företeelse; betr. form, utseende, inre karaktär etc. (Svenska akademien 2018b).

Det lilla i det stora, det stora i det lilla

Måns: Ja, vi har då definitivt förändrats.

Margareta: ja, det har vi definitivt! Vi har blivit otroligt skrynkliga sen sist! (skratt)

Måns: (skratt) ja det är ju så.

Margareta: Ja, men vi är samma människor. Nej, kanske inte det heller.

Måns: Förhoppningsvis.

Margareta: Ja, men man förändras, intressena förändras också.

Måns och Margareta bor på en gård utanför Uppsala, Mellangården. Det ”sist” som de pratar om är 1981, året då en samtidsstudie av tre gårdar i Uppland påbörjades. Den genomfördes av Upplandsmuseet och dokumenterade livet på vad som då var tre typiska gårdar för det uppländska jordbruket. Dokumentationen sammanställdes i skriften *Böndernas värld* (Jansson¹ 1984). Här återkommer jag till Norr-, Mellan- och Sörgården med den enkla frågan: vad har hänt?

I statistiken gör sig rationaliseringen av jordbruket synlig, de stora gårdarna blir större och fler medan de mindre blir färre, såväl i svensk som i europeisk kontext (SCB 2018; Jordbruksverket 2005; Antonsson & Jansson 2011; Eurostat 2018; van der Ploeg 2018). Men hur människorna som genomlever och är del av jordbrukets förändring tänker och resonerar syns inte i statistiken. I den här uppsatsen, liksom i samtidsdokumentationen, får den mest lokala nivån ta plats för att resultera i ”en kunskap som gör det möjligt att förstå vad som sker och vad som är betydelsefullt i den enskilda ’cellen’” (Jansson 1984, s. 12). Gårdarnas människor får ge en bild av varför man slutar med jordbruk och varför man satsar. De får ge en bild av livet på landsbygden – med jordbruk och utan – men alltid med lantbruket i traditionen, i bakgrunden, i landskapet och möjligen i kroppen.

Jordbruket gör mer än att producera mat. Som en del i vad landsbygd är, bidrar jordbruket inte bara med arbetstillfällen, det formar även landskapet

¹ Numer Flygare.

och organiserar till viss del de sociala relationerna i samhället (se t.ex. Nordström Källström 2008, s. 23; Prop. 2016/17:104, s.10; Flygare, 1999, s. 13). Sedan 80-talet har dock antalet svenska jordbruksföretag minskat till nästan hälften och åkerarealen har minskat med 13% (Jordbruksverket u.å.e). De svenska böndernas marknadsandelar på hemmamarknaden har minskat och Sverige har nettoimport av livsmedel (Eriksson 2016). Det här har börjat att ses som ett problem, bland annat på statlig nivå. I *En livsmedelsstrategi för Sverige* (Prop. 2016/17:104) som antogs år 2017, menar utredarna att ett stärkt jordbruk och en stärkt livsmedelskedja också bidrar till att lösa problem som arbetslöshet, klimatförändringar och nationell säkerhet (s. 14).

I en tid när många jordbruk läggs ned är varje bidrag och infallsvinkel till att förstå varför, och med vilka konsekvenser, viktiga. Några perspektiv som har undersökts är just nationell säkerhet och om det går att föda befolkningen i händelse av kris (Eriksson 2018), generationsväxling (se t.ex. Burton & Fischer 2015; Grubbström, Stenbacka & Joosse 2014; Joosse & Grubbström 2017; Brandth & Overrein 2013; Villa 1999), småbrukens eventuella återkomst (s.k. *repeasantization*; van der Ploeg 2014, s. 128ff; se även Milone & Ventura 2019; Nelson & Stock 2016), familj jordbrukens anpassningsstrategier och försvinnande (Andrade 2016; van der Ploeg 2018; Kuehne 2012), med mera. Med longitudinellt material från tre individuella gårdar, mitt i jordbrukets omvandling, är min uppsats ett litet men ovanligt bidrag till hur jordbrukets förändring kan förstås.

Syfte och frågeställning

Mitt syfte är att genom att jämföra då och nu försöka förstå hur det är att *leva i* jordbrukets stora omvandling, med tre gårdars öden som exempel. Följande frågeställning hjälper mig att uppnå syftet: hur kan jordbrukets stora omvandling och förändring från 1980-talet till idag förstås genom tre uppländska gårdars öden? Med fyra underfrågor tar jag mig an frågeställningen:

1. Hur ser den fysiska och materiella förändringen ut på gården?
2. Hur ser förändringen i arbete och försörjning ut?
3. Hur har innebörden av arbete och gård förändrats för gårdarnas folk?
4. Hur relaterar förändringarna på gården till globala ekonomiska processer?

Disposition

Uppsatsen består av åtta delar. Introduktionen fortsätter med en presentation av de empiriska och akademiska fält jag rör mig inom. Därefter kommer ett kapitel med redovisning av metod, inklusive en presentation av mina teoretiska utgångspunkter. I bakgrunden ges en mycket sammanfattad bild av jordbrukets strukturförändring och svensk jordbrukspolitik. Kapitel fyra och fem belyser olika förändringsprocesser ur gårdarnas perspektiv: jordbrukets rationalisering respektive marknadsekonomin fortsatta utbredelse. I sjätte kapitlet undersöker jag bland annat hur livsformen som bärs av gårdarnas folk ”hybridiserats”, vilket följs av en diskussion kring komplexiteten i att förstå förändringar i det sjunde kapitlet. I slutorden knyts uppsatsen ihop med en diskussion av livsformsbegreppets relevans år 2019.

Fältet

Jordbrukets roll på landsbygden

Jordbruket var länge centralt för landsbygden – ekonomiskt, socialt och fysiskt (Flygare och Isacsson 2003). Fortfarande, trots att jordbrukets betydelse minskat ekonomiskt, betyder dock jordbruket mycket (se t.ex. Nordström Källström 2008, s. 23; Prop. 2016/17:104, s. 10; Flygare, 1999, s. 13). Landskapet är format av hävden. Både åker och skog ser ut som den gör på grund av hur människorna brukat den. Lantbruket bidrar också med arbetstillfällen både inom lantbruket i sig, men också i sidonäringsar där bland andra elektriker och mekaniker arbetar; i livsmedelsbranschen där jordbrukets produkter hamnar; och i skogsindustrin.

Jordbruket strukturerar även landsbygden socialt. På Norrgården är byns gränser bestämda enligt gamla gårdars släktskap (Niklas 2019), och jag ska ge ett exempel från min egen uppväxtns by i Dalarna. Som liten fick jag, (kanske oftare min syster eftersom jag var så tanig som liten) höra att ”ho ä väl é skraddajänta”, när vi åt ordentligt, eller tog i och var rejäla och starka. ”Skraddarns” vet jag inte varför pappas släkt kallas, om det fanns någon skraddare någon gång, men det är en stor släkt från en liten gård, och arbetsamhet och grovhet (stark och stor) uppmärksammas som utmärkande drag. Det finns inget jordbruk kvar på gården. Jag vet inte när gammelmorfar och -mormor gjorde sig av med grisarna, eller när han slutade som gårdsslaktare. Men släktens folk hör ihop genom gårdsnamnet och släktskapet, historierna

och legenderna. De flesta bor kvar i byn. Ingift i min släkt, men på min mammas sida, är en annan stor släkt, "Hansols". Den släkten kommer från en annan gård i byn, och de hör ihop genom att vara "é haschossjänta" eller "pöjk". Det betyder något annat. Att vara social och rivig, att ta för sig. Vem man är bestäms i mångt och mycket av vem man är släkt med. Men dagens folk är också organiserade efter dåtidens gårdar, och på samma sätt bildar nutidens gårdar strukturer på landsbygden att hänga upp det sociala på, en slags "bottenväv" (Flygare & Isacson 2003, s. 314).

Intresset för jordbruket i svensk landsbygd är inte nytt. I *Vad sker i glesbygden?* från 1968 (Hvarfner, Blehr, & Nordisk ethnologisk-folkloristisk arbetsgrupp) undersöker en grupp etnologer bland annat vad jordbrukets nedläggning innebär i Jokkmokks kommun. I *Landsbygdssociologi – en orientering* från 1961 argumenterar Frank Petrini för att "[t]illämpa sociologin på jordbrukarnas, skogsbrukarnas och fiskarnas yrkesproblem" (16f). Några år tidigare skriver Gösta Carlberg i *Svensk landsbygd som kulturmiljö* (1948, s. 24):

För att komma till rätta med detta problemkomplex skulle det tarvas en grundlig sociologisk undersökning, så att vi verkligen finge lära känna våra livsbetingelser. Först då skulle vi lära oss förstå, hur pass bred marginal som står till vårt förfogande för förändringar, och var den gränslinje går, som – om den överskrides – betyder att människorna inte längre blir lyckliga i jordbrukskulturen. Vi kan inte, som Gunnar Myrdal gjorde för omkring tio á femton år sedan, nedsummera problemet om flykten från landsbygden till: Om bönderna inte trivs, så låt dem flytta till staden och bli stadsbor.

Det är det här som är det ena perspektivet i min uppsats, det ytterst lokala – människornas egen uppfattning av sin situation. Irene Flygare, som var med och genomförde projektet för museets räkning 1981–2, fyller i viktiga bitar i jordbrukets utveckling under 1900-talet i sin avhandling *Generation och kontinuitet* (1999) samt i andra diverse agrarhistoriska sammanhang (t.ex. Flygare & Isacson 2003; Flygare 2011), ofta sett ur den "lilla människans" perspektiv. Camilla Eriksson, Ann Grubbström, Sofie Joosse och Susanne Stenbacka har i en rad artiklar undersökt dagens generationsskiftet ur olika perspektiv (Grubbström & Eriksson 2018; Grubbström, Stenbacka & Joosse, 2014; Joosse & Grubbström, 2017). Deras forskning visar att jordbruket fortfarande är något man socialiseras in i och något som man allra helst vill ska stanna inom släkten och brukas in i framtiden, än idag.

Sociologen Göran Djurfeldts arbete står för övergången till uppsatsens andra infallsvinkel. Han har tecknat en bild av den svenske bonden i *Familjejordbrukets sociologi. Porträtt av den svenske bonden före EU-inträdet* (1998), och genom blandade metoder undersökt svenska jordbrukets strukturförändringar tillsammans med Cecilia Waldenström (Djurfeldt & Waldenström 1996) och Pernille Gooch (Djurfeldt & Gooch 2002), men också gjort upp med tre stora ekonomiska teorier om jordbrukets strukturförändring (Djurfeldt 1994). Detta ytterst strukturella perspektiv, hur jordbruket förändras med det ekonomiska systemet är mitt andra perspektiv på Upplands jordbruk. Inom forskningsområdet för agrara studier (*agrarian studies*) har jordbrukets strukturförändringars relation till den kapitalistiska ekonomin stötts och blötts (Murray Li 2014, s. 6). Jag vill göra ett ödmjukt försök att, likt antropologen Tania Murray Li, använda etnografi för att beskriva hur agrar förändring i kapitalistiska termer påverkar människor i deras livssituation.

Fältet fokuserat: jordbruket och landsbygden i Uppland

Uppland ligger i Östra Mellansverige, och räknas till Södra Svealands slättbygder. Att delar av Stockholm ligger i landskapet gör att befolkningmängden är ganska hög, med drygt 1,6 miljoner invånare. Av dessa bor dock 1,2 miljoner i Stockholms län (SCB 2017).

Uppland består av lite av varje – från skärgårdsöar och järngruvor och odlingar till storstadsförorter, historiska minnen och modernt näringsliv och förvaltning [...] Stockholm växte och den södra delen av landskapet blev en del av storstadsregionen, medan den norra fortsatte präglas av brukstraditioner och basindustri (Bergqvist & Jacobson 2007, s.94)

Uppland är lite allt möjligt på samma gång vilket citatet belyser. Landhöjningen med dess lerjordar har varit en förutsättning för ett rikt odlingslandskap: här har folk brukat jorden sedan järnåldern (Bergqvist & Jacobson 2007, s. 77). Den bördiga jorden och det platta landskapet i kombination med närheten till marknader var då liksom nu gynnande faktorer för jordbruket (ibid.). I de norra delarna har dock järnbruk och skogsbruk varit viktiga inkomstkällor (Bergqvist & Jacobson 2007).

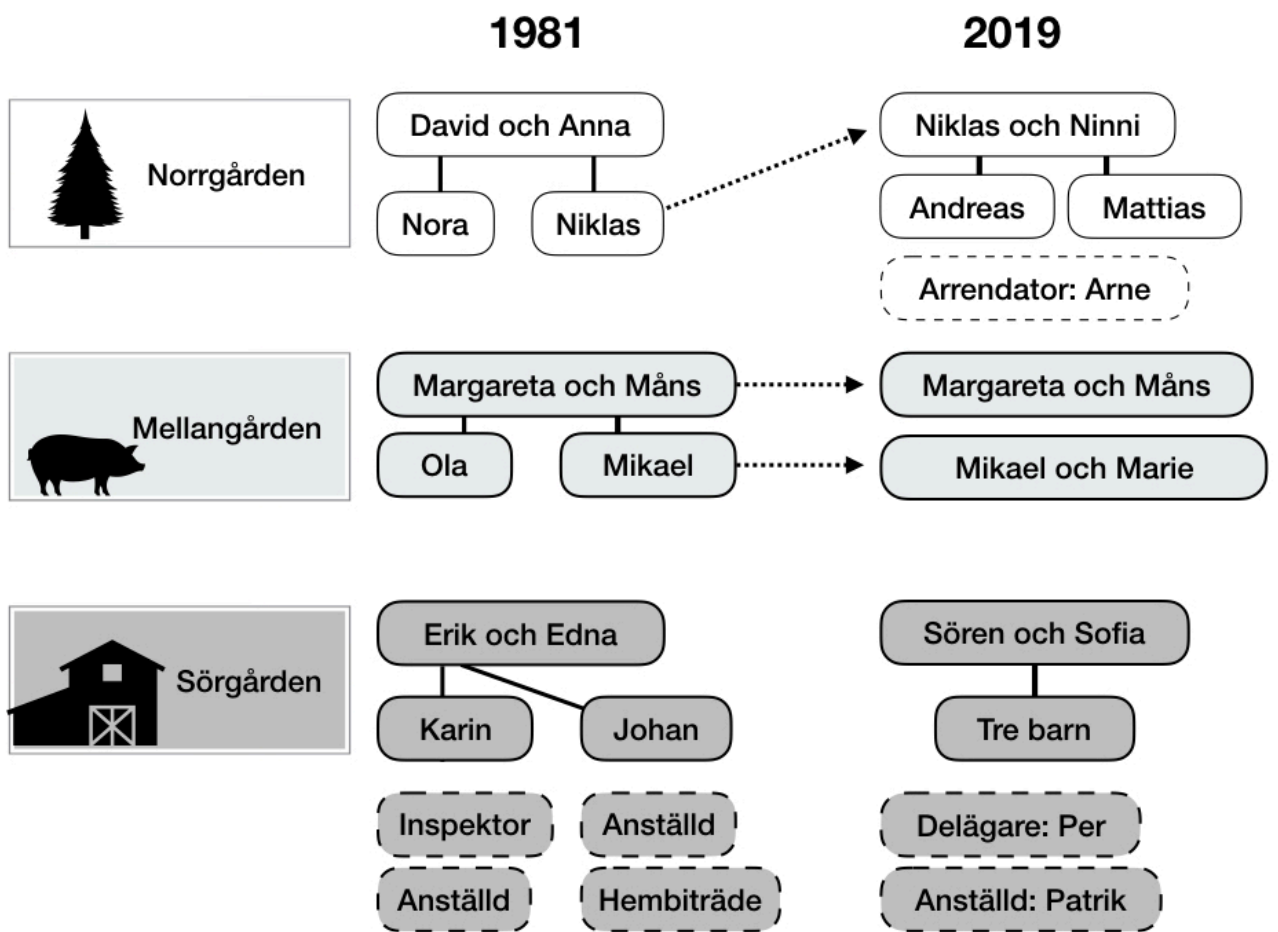
Presentation av gårdarna

Norrgården ligger i skogsbygd i Upplands norra delar. Gården är 75 hektar stor, varav 35 hektar är skog. Här bor Niklas och Ninni, båda i femtioårsåldern. De har två söner, Mattias i 10-årsåldern och Andreas i 20-årsåldern.

Niklas jobbar som grävmaskinist och Ninni som barnskötare, men utbildar sig parallellt till förskolelärare. Andreas går som snickarlärling. Niklas tog över gården från sina föräldrar David och Anna i slutet på 80-talet. Jordbruket lades ned år 2004 och från och med år 2008 arrenderas all mark ut till köttbonden Arne. Niklas äger också sin mammas föräldragård i grannkommunen på 45 hektar varav 35 är skog. Huset där är avstyckat.

Mellangården ligger i stadsnära landsbygd utanför Uppsala. Här bor Måns och Margareta, båda en bit över 70 år. De har två söner, Mikael och Ola. Mikael och sambon Marie, båda i 50-årsåldern, har byggt ett hus på en avstyckad tomt på gården. Måns och Margareta hade slaktgrisproduktion fram till år 1999. Den sista skörden spannmål tog de år 2006. Gården brukade vara en av akademiförvaltningens arrendegårdar, men består idag i princip enbart av byggnader då Måns och Margareta fick köpa loss dem år 2003. Totalt finns 7 hektar mark på fastigheten. Idag är ekonomibygnaderna varmbonade och hyrs ut till olika firmor som lagringsutrymmen, verkstad och snickeri, bl.a. Måns jobbar allttjämt med snöröjning, avloppsanläggning och gräsklippning. Margareta är pensionerad bioanalytiker.

Sörgården ligger i stadsnära landsbygd utanför Enköping. Gården har spannmålsproduktion och håller ca. 45 köttdjur i ett extensivt system. Totalt brukas 600 hektar mark i jordbruket, varav det mesta är egen jord. Till gården hör 125 hektar skog. Tio sommatorp och sju permanenta boenden hyrs ut. Här bor Sören och Sofia, kring 50 år gamla. De har tre barn, ett utflugget och två som går i skolan på annan ort. Jordbruket drivs i ett bolag som Sören, grannen Per (som är i samma ålder) och till viss del Sofia äger. I jordbruket är Patrik heltidsanställd. Sofia jobbar på svenska hästavelsförbundet, och Sören driver även ett företag i Uppsala.

Figur 1: En översikt av gårdarnas folk.

2 Genomförande

Utgångspunkter

Året är 1981. Platsen är en liten gård, utanför en liten by i en kommun präglad av brukssamhällen i norra Uppland. På gårdsplanen sladdar en 14-åring runt på en moppe. Det är Niklas. Han får inte köra på vägen eftersom han fortfarande inte fyllt 15. Jag tänker på min egen pappa som några år tidigare körde runt i skogen utanför en annan liten by, på en motorcykel han fått av en granngubbe. Han kunde, och kan fortfarande, alla skogsvägar i området. Pappa var likt Niklas för liten för att köra på vägarna, men motorer skulle de ändå hålla på med. Min egen pappa har inget med jordbruket i Uppland att göra, men han är en del av min blick på det uppländska jordbrukets världar och människor. Den här fenomenologiskt inspirerade uppsatsen har tre utgångspunkter. Den första är Upplandsmuseets samtidsundersökning (Jansson 1984), i vilken den 14-årige Niklas finns bevarad för idag och framtiden. Den andra är informanterna: dagens folk på gårdarna, bland andra den vuxne Niklas. Den tredje utgångspunkten är jag själv, som får symboliseras av min pappa. Det är i mötet mellan informanterna och mig som materialet till uppsatsen har skapats. Vilka vi är, hur vi beter oss mot, och hur vi tolkar varandra beror på vad vi bär med oss. Min pappa är en del av mig och mitt perspektiv på Niklas och de andra informanterna. Häri ligger också uppsatsens epistemologiska och ontologiska utgångspunkter, det vill säga vad kunskap är och hur världen är beskaffad (Inglis 2012, s. 7f): vi lever i samma värld, men uppfattar den på lite olika sätt och tillsammans skapar vi förändring och stabilitet i den, genom våra handlingar (jmf. Jackson 2013a, s. 8f; Bryman 2016, s. 30f). I uppsatsen är jag intresserad av hur informanterna tolkar världen, och utifrån deras utsagor gör jag en tolkning i ytterligare ett led (Schutz i Inglis 2012, s. 90ff). Framställningen i uppsatsen är därför inte informanternas, utan min. Fördelen med att undersöka genom att tolka är förståelsen som går att nå bortom den positivistiska vetenskapens räckhåll. Historikern Torsten Thurén skriver:

Det går utmärkt att med positivistiska metoder förklara varför fjälllämlarna ger sig ut på sina vandringar eller varför bin och myror lämnar sina stackar och kupor för att bilda nya samhällen: de har blivit för många i förhållande till försörjningsmöjligheterna [...] Men det finns en väsentlig skillnad mellan människor och djur. Vi kan inte förstå lämlarna, myrorna eller bina. Vi förstår inte hur de 'upplever sin situation'. Men hur människor reagerar förstår vi [...] därför att vi själva är människor och kan sätta oss in i hur andra människor tänker och känner (1991, s. 45f).

Vi förstår, men alltid från vårt eget perspektiv, medvetet och omedvetet (Öhlander, 2011, s. 25). Min blick har påverkat vilka frågor jag ställt, och vad jag uppfattat som viktigt i fältarbetet. Som agronomstudent har jag viss teoretisk kunskap om jordbruket och dess generella villkor, men att jag saknar praktisk erfarenhet av lantbruk betyder att min blick kommer från utsidan. Jag kan se vad som från insidan kan vara självklart och därmed osynligt, men det är också en nackdel då min förståelse för informanterna är sämre. Min uppväxt på landsbygden har antagligen bidragit till det omvända: jag har djup förståelse för landsbygdskontexten, men svårare att se det självklara.

Uppsatsen har genomförts i samarbete med Upplandsmuseet som haft en roll i att bestämma det övergripande ämnet och bistått med källmaterial från samtidsdokumentationen.

Tillvägagångssätt

Urval och kontakt

De tre gårdarna valdes i Upplandsmuseets studie då de var representativa för det uppländska jordbruket (Jansson 1984). Här är de valda på en annan premiss – de utgör en möjlighet att undersöka förändring (Bryman 2016, s. 63). Det föreliggande får därmed sägas vara en longitudinell (dvs. baserat på material från flera tidpunkter) undersökning (ibid., s. 59).

Huvuddelen av det empiriska materialet har samlats in genom intervjuer, men även genom vissa observationer då alla intervjuer genomfördes på gårdarna. Jag har också använt mig av arkiverat empiriskt material i form av fältanteckningar och fotografier från Upplandsmuseets samtidsdokumentation. Den första kontakten med gårdarna togs genom ett brev som jag skrev tillsammans med Upplandsmuseet, i vilket jag bad boende på de tre gårdarna att ringa upp mig om de var intresserade av att delta. När jag senare via telefon fick veta att två av gårdarna inte var i produktion utan att marken arrenderades ut tog jag kontakt med de två arrendatorerna per telefon. En av dem avböjde att delta. Jag bad Margareta på Mellangården att fråga sonen Mikael om han ville intervjuas, vilket han och sambon Marie gärna ville. Jag var intresserad av deras perspektiv som boende på, och släktmässigt bundna till, gården.

Intervjuer

Intervjuerna var halvstrukturerade då jag ville lämna utrymme för samtal kring det informanterna uppfattade som viktigt, men samtidigt ville jag hålla oss till ämnet och vara säker på att ungefär samma ämnesområden täcktes in med alla informanter (se t.ex. Bryman 2016, s. 468f). Intervjuerna var tänkta att genomföras i två omgångar, först med paren som bor på gårdarna, vid ett tillfälle per gård, och sedan i andra omgången enskilt med alla sex personer. Det fungerade inte av praktiska skäl, eftersom vi fick skjuta på en intervju. Efter den första intervjun kändes det dessutom naturligt att fortsätta att intervjua paren tillsammans, vilket gav en viss dynamik åt samtalet. Karaktären blev stundtals mer av en gruppintervju när de två resonerade mellan varandra (Fägerborg, 2011, s. 91). Sörgården blev dock ett specialfall där en intervju gjordes med Per och Sören samt en annan med Sofia på grund av att Sofia inte kunde delta vid första tillfället. Totalt gjordes tre intervjuer på Norrgården, tre intervjuer på Mellangården och på Sörgården två intervjuer, samt två kortare kompletterande telefonintervjuer. Intervjuerna varade i ca. två timmar per tillfälle. Vid det första tillfället utgick samtalet från kartor och bilder från den tidigare studien (jmf. Bryman 2016, s. 452) och en första intervjuguide (se bilaga 1). Guiden användes som en ämnesmässig checklista snarare än som frågelista. Intervjufrågorna från Upplandsmuseets samtidsdokumentation användes som grund och inspiration till guiden². Till de uppföljande intervjuerna förberedde jag nya frågelistor som baserades på vad vi inte hunnit med från den första intervjuguiden, men också på sådant som i transkriberingen stod ut och som jag ville gå djupare i. Inte heller dessa följdes till punkt och pricka, utan fungerade mer som ramverk och samtalshjälp.

Martina: Och om du ångrar dig så får du bara säga till.

Arne: Varför skulle jag göra det?

Martina: (skratt) ja, [du] vet inte vad jag kommer lura ur dig för nånting.

Arne: Nej det vet jag visserligen inte. Men jag har svårt att tänka mig att det kan vara så mycket du har lurat ur mig, för jag är bara arrendator här.

Alla intervjuer spelades in och skrevs ut ordagrant (men utan pauser osv.³) (jmf. Kvale & Brinkmann 2015, s. 220ff), förutom intervjun ovan som råkade

² Under en period hade jag en idé om att ställa exakt samma frågor, men övergav den senare då det var alltför många frågor, och vissa inte längre var relevanta.

³ Skratt är dock utmärkta eftersom det är ett tydligt tecken på stämningen, och som markerar allvaret i vad som sägs. I avvägningen mellan slit och behov, för att använda en Chayanovsk logik (vi kommer till detta på sidan 38!), är också skratt relativt enkelt att skriva ut jämfört med pauser, suckar osv. som kräver större precision vid utskriften.

bli överspelad strax efter meningsväxlingen ovan. Kanske var det på grund av mitt fräcka svar på Arnes fråga. Det finns en risk att informanterna blir självmedvetna vid inspelning (Bryman 2016 s. 480), men det var inget som jag upplevde. När jag kallade diktafonen ”läskig grej” protesterade snarare Norrgårdens Niklas.

Arkiverat material

Det arkiverade material som möjliggör studiet av gårdarnas förändring består främst av fältanteckningar. De sträcker sig från mars år 1981 till november år 1982 och innehåller intervjuer och observationer från sammanlagt 65 tillfällen jämnt fördelade på de tre gårdarna. Materialet innehåller också en mängd bilder; skisser över interiör och exteriör av såväl bostadshus som ladugårdar och verkstäder; inventeringslistor över verktyg och maskiner; kopior av växtodlingsplaner samt kartor. Från november månad år 1992 till mars månad 1993 finns anteckningar från nio uppföljande intervjuer på gårdarna. Även en del bilder togs i samband med de uppföljande intervjuerna. Sommaren år 1999 gjordes en intervju på Mellangården av Nordiska museet som en del av arbetet med historiebänden *Det svenska jordbrukets historia*. Förutom det insamlade materialet resulterade undersökningen under 80-talet i den redan nämnda skriften *Böndernas värld* (Jansson 1984)⁴.

Att arbeta flerdimensionellt

Min största utmaning har varit de många dimensionerna i uppsatsen: två tidpunkter, tre gårdar med varsitt förändringsförlopp och två analytiska nivåer – det absolut lokala och det stora strukturella. Jag har kämpat både på ett analytiskt och skrivtekniskt plan med att hitta ett sätt som fungerar. Ett stort material har också komplicerat det hela, där det finns stoff inom ytterligare områden som jag nödgats prioritera bort, exempelvis umgänge, fritidsintressen, bygd, föreningsengagemang m.m.

Trovärdighet: validitet, reliabilitet, generaliserbarhet

En del av uppsatsens resultat består av s.k. ”hårda fakta” som exempelvis förändringar i produktion och byggnader på gården. De är enkla att kontrol-

⁴ Jag hittade också en kandidatuppsats i ekonomisk historia av Stina Söderlund från år 2008, där hon gjort uppföljande intervjuer på gårdarna. Tyvärr fick jag inte tag på henne och det empiriska materialet. Å andra sidan var det kanske bra, eftersom jag knappast lidit av brist på data.

lera. Delarna där jag tillämpar hermeneutiken däremot, där människors upplevelser tolkas, är svårare att kontrollera (Thurén 1991, s. 50ff). Min tolkning kan mycket väl vara en annan än den läsaren skulle ha gjort. Det är en anledning till varför jag är generös med utdrag ur intervjuerna som kan ses både som illustrationer till texten, men också som bevismaterial. Genom utdragen kan läsaren själv bedöma om mina tolkningar är riktiga (Silverman 2015, s. 84ff). Intervjuguiden finns bifogad av samma anledning – cirkulerade samtalen kring relevanta ämnen? Genom att göra framställningen så transparent som möjligt, även genom att här i metodkapitlet redovisa för vägval och metoder jag använt samt avvisat (Bechhofer & Paterson 2000, s. 14) hoppas jag att läsaren får en uppfattning om genomförandet och därmed trovärdigheten.

Intervjuerna har till viss del handlat om vad som varit. Det betyder att informanternas minne spelat en avgörande roll för hur orsakssamband förklaras. Som väl är har jag ingen ambition att säkerställa orsaker, istället vill jag förstå informanterna. Minnet är sällan att lita på, speciellt när det gäller faktauppgifter om tid. På Norrgården hade vi svårt att reda ut när saker och ting hade hänt, vilket följande dialog illustrerar:

Ninni: Men vänta nu Niklas! Jag tycker inte du tänker rätt.

Niklas: Nej kanske jag inte gör.

Ninni: -89, då träffades vi. Sen satt din pappa på den här gröna tröska några år.

Niklas: Ja, just ja.

Ninni: Och sen så började du att tröska, med den gula några år.

Niklas: Mm.

Ninni: Mm. Så det var, jag håller inte med dig.

Niklas: Mm. Det stämmer. Det är bra det.

Ninni: Andreas, åkte inte han tröska?

Niklas: Men vad fasiken, jag får inte ihop det här nu.

Ninni: Nej. Jag tycker att du är ute och cyklar.

Niklas: Ja, det är jag nog. Jag får inte ihop det, tiderna. Att det ska vara så svårt att komma ihåg.

Ninni: När köpte du New Holland då?

Niklas: Ja. Vilken bra fråga du kommer med.

Uppsatsens resultat kan inte generaliseras till att säga något om Upplands alla gårdar. Mina fall ska istället ses som exempel. Uppsatsen knyter dock an till andra fall, både genom teoretiska begrepp och empiri, med syfte att bidra till en bättre förståelse av jordbrukets förändring som helhet (Creswell 2014, s. 64, 204; Bryman 2016, s. 418).

Etiska överväganden

Varje bidrag till vår samlade vetenskap bör leva upp till en viss etisk standard. Det vetenskapliga arbetet bör utformas så att det inte skadar informanterna, genomförs med informerat samtycke från informanterna, värnar informanternas integritet samt inte förleder informanterna (Pripp 2011). Mitt största huvudbry har gällt informanternas integritet. Informanterna har i uppsatsen fingerade namn, men på grund av att utförliga kartor, foton och verkliga förnamn används i den publicerade skriften från museets undersökning går det inte att anonymisera dem helt. Visserligen hade informanter och gårdar kunnat blandats upp, men eftersom den enskilda gårdens utveckling står i fokus hade det inte varit gynnsamt. Det här är något som jag varit noggrann med att berätta innan och efter intervjutillfällena (jmf. Silverman 2015, s. 149ff). Alla intervjuer har gjorts med informerat samtycke.

Teoretiska utgångspunkter

Med ansatsen att genom gårdarnas folk förstå jordbrukets förändring, hur den påverkar deras liv, men också hur gårdarnas verklighet kan översättas till ett strukturellt perspektiv måste uppsatsen skrivas med utgångspunkt i en tradition som tar hänsyn till människans förmåga att agera *och* de ramar som strukturen sätter (Giddens i Inglis 2012, s. 226ff). Med hjälp av den fenomenologiskt inspirerade analysen belyses människans handlande trots ett strukturellt teoretiskt ramverk.

Livsformsbegreppet

För att jämföra förändringen på gårdarna använder jag huvudsakligen Thomas Højrup's begrepp *livsform* (1983). Begreppet ska förstås som ett kultursystem, och är användbart för att förstå olika gruppers behov i ett samhälle. En central funktion är möjligheten att höja blicken ovanför etnocentrism och "livsformscentrism", genom att bejaka att olika livsformer talar om sig själva och andra på olika sätt, att de har olika sätt att tänka på och att de begriper samma värld på olika sätt (Jespersen & Sundberg 2006, s. 293). Varje livsform har en egen världsbild, som verkar naturlig och som byggs på ett system av föreställningar och värderingar (Højrup 1983, s. 31) – olika logiker:

vi har ikke blot et, men mange folk i verden, for uden denne verden af folk blandt folk er der slet ingen verden af viljer (Jespersen & Sundberg 2006, s. 266).

Højrup menar att vi ska prata om former (dannelser) istället för folk (ibid.) En livsform utvecklas primärt ur hur livet organiseras, och här kopplar livsformen till marxistisk teori om produktionsform, eftersom det är kring hur livet (re)produceras som detsamma organiseras (Højrup 1983, s. 38). Två stora särskiljningar kan göras⁵; den enkla varuproduktionen och den kapitalistiska produktionen. I den enkla varuproduktionen äger producenten produktionsmedlen *och* slutprodukterna av hans arbete (ibid., s. 40). Dessa produkter kan bytas mot varor andra producenter tillverkat. Produktionen kan organiseras på olika sätt, varav familj jordbruket är ett (ibid., s. 42). I den kapitalistiska produktionen äger inte den som direkt producerar (arbetaren) produktionsmedlen, och inte heller slutprodukten. Istället köper ägaren av produktionsmedlen arbetarens arbetskraft (tid); arbetaren köper varor på en marknad för att överleva (ibid., s. 42f). Ägaren till produktionsmedlen betalar aldrig arbetaren hela inkomsten för varan hen producerar, eftersom det vore en förlustaffär för ägaren. Här ligger ägarens profit, kapital som kan investeras för att växa, något som är en förutsättning för att vara kvar i produktion (ibid., s. 44f). Ur dessa två huvudsakliga produktionsformer kommer tre principiellt skilda livsformer⁶: den traditionella bondens (den enkla varuproducenten), lönearbetarens (arbetstagen i en kapitalistisk produktion) och företagarens (ägaren i en kapitalistisk produktion)⁷.

Med produktionsformerna som grund blir arbetet den praktik livsformsanalysen utgår från. Vad arbetet består av, hur det går till, var, av vem, för vem och med vem, får nämligen konsekvenser för hur andra praktiker ("aktivitetsfält") utformas, och vice versa, något som kommer att bli tydligt särskilt i resonemanget kring Mellangårdens Mikael's val att ta över jordbruket eller inte. I de olika livsformerna påverkar praktikerna varandra på olika sätt: vad betyder fritiden i relation till arbetet för en jordbrukare? Hur påverkar lönearbetet synen på gården? Vilka gränser sätter utomgårdsarbetet för handlingsutrymmet inom familjen? Vilken lön kräver arbetaren för att ha råd med sina fritidsintressen (jmf. Højrup 1983, s. 63)? Praktikerna sätter gränser för varandra och bestämmer vad som är möjligt att göra (ibid., s. 31f).

⁵ Egentligen fler, men eftersom feodala och slavbaserade produktionssätt inte är relevanta för uppsatsen kommer jag inte att ta upp dessa här (jmf. Højrup 1983, s. 39f).

⁶ Det betyder dock inte att en traditionell bonde saknar kapitalistiska drag eller tvärtom. Livsformerna är aldrig "rena" på så sätt att endast en produktionsform går att finna i dem. Däremot anses en dominerande (Højrup 1983, s. 63).

⁷ Och fler (Højrup 1983)! Men det är dessa tre som är relevanta för uppsatsen.

Jordbruket i nyliberalismen

Hur livsformer förändras kan förstås i ljuset av den globala kapitalismens övergripande utveckling. Enligt historiesociologen Philip McMichael (2013) gick vi under 1980-talet in i en tredje livsmedelsregim (*food regime*), den företagscentrerade (*the corporate*). Den innebär, mycket kort, att alltmer makt över vår mat har koncentrerats till stora företag, från frö till tallrik; att det är normaliserat att handeln med mat är global; och att nord äter billigt medan syd äter dyrt. Den företagscentrerade livsmedelsregimen verkar i den kapitalistiska eran av nyliberalism (Harvey 2006), i vilken begrepp som kommodifiering, alienation, rationalisering och integrering blir användbara för att förstå samtiden. Harveys och McMichaels begrepp brukar oftast användas för att förstå hur den rika delen av världen exploaterar den fattiga, men genom att applicera begreppen på svenskt jordbruk blir det tydligt hur samma processer pågår globalt, men med olika konsekvenser beroende på kontext.

Det föreliggande

Det insamlade materialet från 80-talet är av sådan karaktär att förändringar i livsform låter sig skönjas. Här finns en sammanhängande bild av livet på gårdarna med dagliga göromål och aktiviteter, arbetsliv, fritidsintressen, umgängeskrets och gemenskaper beskriven (Højrup 1983, s. 30)⁸. Jansson avslutar Böndernas värld med slutsatsen att jordbruket formerar en särskild levnadsform (1984, s. 149). Idag när endast en gård fortfarande brukar jorden är det en självklarhet att den levnadsformen inte längre är intakt på gårdarna, men frågan är hur den förändrats. Det jag gör i det följande är inte att beskriva en ny livsform, utan jag är intresserad av hur livsformen som bars av samtliga gårdar har förändrats. Hur har jordbrukets förändring, ur ett livsmedelsregimsperspektiv "tvingat"/öppnat för livsformen att förändras? Vilka effekter har förändringen i livsform fått? Genom att växla mellan ett strukturellt ekonomiskt och livsformens perspektiv hoppas jag kunna nå det som finns mittemellan, brytningspunkten mellan handling och struktur.

Slutligen, en kort kommentar om min något eklektiska blandning av fenomenologi å ena sidan och strukturella teoretiska utgångspunkt å andra sidan. I arbetet med insamling och bearbetning av materialet har fenomenologin varit en inspirationskälla vilket gett en speciell förståelse av själva materialet, en

⁸ Skriften och råmaterialet har verkat kompletterande.

”nära” förståelse av ”cellen”⁹ (se Kvale & Brinkmann 2015, s. 44ff). För att förstå växelspelet mellan cellen och strukturen har livsformsbegreppet varit ett *verktyg* som bundit ihop de två nivåerna, och hjälpt mig att analysera förändringen över tid (Højrup 1992, s. 36f).

⁹ Se inledningen.

3 Bakgrund

Scenen

Jordbrukets historia sträcker sig förstås bortom år 1981. Männkligheten har brukat jorden i 8–10 000 år (Losch 2015, s. 16). Jordbruket har haft enorm påverkan på mänskliga samhällen och deras biofysiska omgivning (der Mármol et al. 2018, s. 682), men våra samhällen har även i sin tur påverkat jordbruket (Losch 2015). Förändringarna var relativt långsamma så länge brukandet baserades på människors, hästars och oxars energi då det inte gick att öka produktionen mer än vad mark och tillgänglig arbetskraft tillät, men sedan kom de fossila bränslena in i bilden. De senaste 100–150 åren har förändringstakten varit enorm. Samhället har bland många andra processer industrialiserats, urbaniserats, mekaniserats, digitaliserats, globaliserats och demokratiserats. En av de mest radikala förändringarna är frigörelsen av arbetskraft till industri som omstöpt vårt samhälle i grunden (ibid.). Från mitten av 40-talet till mitten av 70-talet minskade arbetsvolymen med 76% i svenskt jordbruk, medan maskinvolymen ökade med 424% (Flygare 1999, s. 16f). Idag producerar få sin egen mat, istället gör (de enstaka) lantbrukarna det åt oss. Redan för 100 år sedan hade knappt hälften av Sveriges arbetsföra befolkning övergått till arbeten utanför jordbruket (Morell 2011, s. 165), och år 1945, precis innan mekaniseringen av jordbruket på allvar tog fart (Flygare & Isacson 2003, s. 173f), sysselsatte det svenska jordbruket nästan en miljon människor (ibid., s. 42). Under början av 80-talet, vilken är den tidsperiod som vi kommer att återkomma till i uppsatsens jämförelser, arbetade drygt 240 000 personer i det svenska jordbruket (SCB u.å.b).

Tre perspektiv på jordbrukets utveckling

Frågan om jordbrukets strukturella utveckling har traditionellt tre förklaringsmodeller. Den första tar sin utgångspunkt i marknadslogiken, där konkurrens jordbruk emellan driver på jordbruksentreprenörer att investera i ny teknologi och pressa ner produktionskostnaderna så att de kan investera och växa. Den hör hemma inom moderniseringsteorier (van der Ploeg 2018, s. 490; Djurfeldt 1994), och har sedan 80-talet dominerat i samhället. Det är den nyliberala (Harvey 2005). Den andra modellen presenterades av den ryske sociologen A.V. Chayanov och tar sin utgångspunkt i en familjelogik, där det enskilda jordbruket klarar av att reproducera sig självt på gården. Familjen, arbetskraften, kan jobba hårdare i svåra tider och mindre i bättre tider.

Produktionen riktas in på de möjligheter som finns på marknaden, men familjen är aldrig helt beroende av densamma eftersom den alltid kan föda sig själv (Chayanov 1986, s. 121ff). Modellen ligger nära den traditionella bondens livsform. Den tredje modellen är den marxistiska, som liksom den första modellen ser en utveckling där de mest kapitalistiska gårdarna kommer att överleva och slå ut de mindre jordbruken samtidigt som marknadsekonomin kommer att kommodifiera alltfler varor som kan säljas till exploaterade arbetare (van der Ploeg 2018). Den sista och första ser därmed samma utveckling, men från olika perspektiv och med olika mål. Debatten har varit lång om hur väl modellerna stämmer med verkligheten, eftersom alla tre syns i empirin (ibid.; Bernstein 2009). Mest anmärkningsvärd har Chayanovs teori varit eftersom familj jordbruken länge stått emot nyliberalismen och stadigt utgjort en kategori för sig (Losch 2015, s. 33).

Svensk jordbrukspolitik 1981–2019

Vi ska nu återvända till en svensk kontext. År 1981 var Sveriges jordbrukspolitik fortfarande statligt reglerad och subventionerad. Priserna (på åtta livsmedel) förhandlades fram mellan staten, lantbrukarna och konsumenterna. Marknaden skyddades av tullar och exportstöd¹⁰. Politiken skulle tjäna tre mål: inkomstmålet, effektivitetsmålet och produktionsmålet. Det innebar att jordbruket skulle bestå av rationella gårdar som kunde föda befolkningen i händelse av kris och ge jordbrukaren en inkomst jämförbar med industriarbetarens (Eriksson 2016, s. 61). På 80-talet hamnade dock jordbruket i en kris: som resultat av teknikutvecklingen rådde överproduktion på inhemsk marknad vilket ledde till att svenska livsmedel fick exporteras till ett lägre pris, som staten delvis täckte upp för. Detta innebar ett lönsamhetsproblem för både jordbrukare och stat (ibid., s. 62), som 80-talets nyliberala vindar såg ut att kunna lösa. År 1990 beslutade därför Sveriges riksdag att jordbruket skulle konkurrensutsättas. Det var marknaden som skulle reglera jordbruket, inte staten. Det var ett radikalt beslut, endast Nya Zeeland hade reformerat jordbruket på liknande vis (ibid., s. 60ff). Programmet *Omställning 90* utformades för att göra omställningen mjukare för bönderna och totalt under perioden som började år 1988 togs en knapp tiondel av åkermarken, 260 000

¹⁰ Sverige utgjorde inget undantag vad gäller marknadsregleringen. Hade man råd att skydda och stötta livsmedelsmarknaden gjorde man det under den här tiden (Clapp 2016; Friedmann & McMichael 1989; Losch 2015).

hektar, ur bruk. Av dessa planterades 4 000 med skog, medan resterande lades igen (Flygare & Isacson 2003, s. 250). Det marknadsutsatta jordbruket blev dock inte långvarigt då Sverige år 1995 gick med i Europeiska Gemenskapen (EG) och jordbruket återigen blev subventionerat¹¹. Det innebar också två andra viktiga förändringar: 1) Sveriges jordbrukspolitik avgjordes nu i mycket från Bryssel, och 2) den gemensamma europeiska marknaden innebar ny konkurrens i butiken vilket minskade de svenska böndernas andelar på hemmamarknaden (Eriksson 2016, s. 60). Med EG-inträdet förlorade jordbruket sin centralitet i svensk inrikespolitik, men har de senaste åren börjat att återerövra en viss ställning (ibid., s. 60, 74f). "Viss" eftersom i och med EU:s gemensamma marknad och dess krav på likadana konkurrensvillkor så får inte jordbrukspolitiken styras nationellt (ibid., s. 59). McMichael (2013) och Clapp (2016, s. 70ff) menar att den typ av subventionering av jordbruk som görs i EU är en del av det nyliberala projektet eftersom det, samtidigt som det enligt WTO inte klassas som handelsstörande, "förflyttar resurser från offentliga till privata händer i nord, och exporterar matosäkerhet till syd genom dumpning" (*min översättning*, McMichael 2013, s. 53).

Svenskt jordbruk i siffror: 1981 och 2019¹²

Sedan 80-talet har svenskt jordbruk sett en del nedåtgående trender. År 1981 hade vi 115 136 stycken lantbrukare i Sverige (Jordbruksverket u.å.a), år 2016 var summan nere på 57 685. Av dem är idag nästan en tredjedel 65 år och över. 1980 var det istället 50–64 år som dominerade med 39%, och andelen över 65 var 16% (Statens Jordbruksverk 2005, s. 17). Gårdarna inom alla storlekskategorier, utom 100,1 hektar och större (som har ökat från 3 284 till 6 690 stycken), har minskat i antal (Jordbruksverket u.å.b). Detsamma gäller besättningsstorleken på husdjuren. Även om antalet besättningar minskat, har storleken ökat. Sedan 1980 är det genomsnittliga antalet mjölkkor per gård närmare sex gånger fler, slaktsvinsbesättningarna är tio gånger så stora och kycklingbesättningarna av värpras är knappt fem gånger så stora (SCB 2018, s. 81). Vad gäller dikor är besättningarna drygt tre gånger större och fårbesättningarna dubbelt så stora (ibid.). Det totala antalet får och höns

¹¹ Faktum är att Sverige år 1991 ansökte om medlemskap i EG, vilket innebar att svenska regler redan då började förberedas för att passa EG:s (Eriksson 2016, s. 62f).

¹² Statistiken kommer från närmsta tillgängliga år, undantaget 2018 som var ett otroligt torrt år och därför inte är representativt.

har ökat (men värphönsen har minskat), medan nötkreatur och svin har minskat i antal. Det är endast dikorna som har ökat till nästan tre gånger fler (Jordbruksverket u.å.c). Vad gäller hästar så fanns år 2016 sju gånger fler än 1981 (Jordbruksverket u.å.c; SCB 2018, s. 97).

Antalet hektar med spannmål har totalt ökat, vetet har ökat i hektar, medan man grovt sett kan säga att de andra sädeslagen har gått tillbaka. Trädan har mer än dubblats mellan åren 1981 och 2018. Toppen nåddes dock under år 1995 och år 2004 då trädan låg ganska stabilt runt 260 000 hektar (Jordbruksverket u.å.d). Den totala mängden åkermark¹³ har mellan åren 1981 och 2018 minskat med 13% (Jordbruksverket u.å.e). Samtidigt har normskördarna ökat succesivt (SCB 2018, s. 68). Som exempel kan höstvetet nämnas, där den genomsnittliga skörden var 7 360 kg/ha år 2017, jämfört med 1981 års 4 790 (Jordbruksverket u.å.f.).

Ungefär 20 % av svensk jordbruksmark var år 2018 omställd eller under omställning till ekologisk produktion (Jordbruksverket 2019, s. 12). Antalet djur i ekologisk produktion har ständigt ökat. Exempelvis har antalet får nära dubblats mellan år 2009 och 2017 (grovt räknat är dessa 10% av det totala antalet får (Jordbruksverket u.å.h)), medan de ekologiska grisarna sett en lite långsammare ökning och fjäderfäproduktionen en snabbare (Jordbruksverket u.å.i).

¹³ Observera att betesmark inte är inräknad. 2018 var betesmarken totalt 455 144 hektar stor (Jordbruksverket u.å.j).

4 Driftens förändring i jordbrukets fortsatta rationalisering

När utomgårdsarbetet tvingar sig på och gården blir en hobby

Gården som klämdes ut

Norrgårdens Niklas tog över gården medan han gick en ettårig utbildning på naturbruksskolan. Först skrevs driften över på hans enskilda firma (år 1986), och några år senare köpte han fastigheten och maskinerna av sina föräldrar. År 1981 var Norrgården en mjölkgård som låg i skogsbygd och valdes i studien som ett representativt exempel på en gård som snart skulle rationaliseras bort (Jansson 1984). Men på gården fanns det inga planer på att lägga ner jordbruket även om man visste att gården numer var i minsta laget. Däremot tyckte David och Anna att det var dags att göra sig av med korna som hade bundit dem vid gården i så många år. De ville dock vänta till 1982, då de skulle kunna ta emot guldmedaljen för prickfri leverans av mjölk i 28 år. Och så blev det. Tillsammans med ett hundratal andra mjölkbönder deltog de i en flott tillställning med lunch på Solliden och middag på Stallmästargården. Medaljen och att det var kungen som lämnade över den, symboliserade ett erkännande för deras livsgärning. Dag ut och dag in hade de matat, mockat och mjölkat för att andra svenskar skulle kunna arbeta med annat än att producera mat. Alla människor behöver ha en känsla av kontroll och av meningsfullhet – att det man själv gör spelar roll för något som är större än en själv (Jackson 2013b, s. 34). I Stockholm blev Annas och Davids vardagsslit erkänt i ett större sammanhang, och deras arbete fick ytterligare en mening än den vardagliga – det var också meningsfullt i samhällsbygget.

I mjölkkornas ställe hade de ca. 20 ungdjur fram till -85. Men eftersom korna försvunnit från gården och Niklas inte ville skaffa nya på grund av bundenheten de innebar köpte han istället en grävmaskin för att komplettera inkomsterna från spannmål och höproduktion. Det är en radikal förändring att byta ut mjölkkor mot en grävmaskin, men i livsformen som bars av Niklas innebar inte grävmaskinen någon större förändring – han var fortfarande fri att bestämma över sin tid eftersom han själv bestämde vilka jobb han tog och när han tog dem. Han var på sätt och vis lika självständig som David och Anna varit (än så länge!). Men det var mycket arbete i början. Niklas föräldrar bodde kvar på gården under den första tiden, och han själv låg borta på jobb. När han kom hem fanns det alltid mer jobb på gården. När Niklas och Ninni

sedan bytte hus med David och Anna och flyttade till gården blev det bättre eftersom Niklas åtminstone var hemma och jobbade. Han provade något år att odla potatis på ett par hektar eftersom jorden passade bra till det. Men det blev ingen succé. I början av 90-talet lät Niklas en kompis få beta på gården. “[...] sedan övertog vi dem helt enkelt [...] för att hålla rent, dom var mycket effektiva med det”, sa David (1992), så de fick vara kvar. Småningom utökades besättningen, vid sista slakten under 2000-talet var den 40 tackor stor.

Under 90-talet börjar Niklas också snöröja, en kompletterande inkomst som alla tre gårdar har. Lantbrukets maskiner som inte används på vintern passar bra till vägunderhåll. Niklas sprider salt med såmaskinen och harven använder han för att jämna till vägen. Arbetet med gården tuffar på, höskörden rationaliseras och levereras framförallt till Statens institutionsstyrelse som har hästar på ett boende för unga tjejer.

År 1998 sker en förändring som verkar vara mindre betydelsefull än köpet av grävmaskinen, men som får större konsekvenser. Niklas tar då anställning istället för att vara egen, men på den här tiden finns inga grävjobb på vintern, så han fortsätter med snöröjningen. Han får ledigt under vår- och höstbruk de första åren, men till slut går inte längre, det finns ingen lönsamhet i jordbruket. Det blir tydligt att tid är pengar:

Niklas: Och när det inte var någon lönsamhet på det längre och hålla på så då gick det inte att fortsätta heller.

Ninni: Det blir ju lite att byta pengar. Man är hemma från ett jobb för att utföra ett annat jobb.

Niklas: [...] som inte ger tillräckligt för att kompensera upp det hela. Och då var det inget roligt längre.

Arbetet blev ett medel för att utföra ett annat arbete, en logik som inte går ihop. Handelsliberalisering, ökade kostnader för insatsmedel, och varukedjor där konsumenten har övertaget gör att jordbrukaren hamnar i en ”klämman” mellan priset för sin produkt och kostnaden för att framställa den (*price-cost-squeeze*; van der Ploeg 2014, s. 66f). För att komma ur klämman kan hen antingen investera i driften för att skala upp produktionen eller lämna jordbruket (Rotz et al. 2019; Marsden et al. 2019). Det gäller såväl bönder i syd som i nord (Bernstein 2001, s. 30; Marsden et al. 2019, s. 94ff), för även om EU subventionerar jordbruket är bönderna beroende av marknadspriser. På

80-talet var det fortfarande en relativ självklarhet (även om den började ifrågasättas) att staten skulle reglera priserna åt bönderna. Sörgårdens dåvarande brukare Erik sa 1981 att den svenska jordbrukspolitiken är den

mest avancerade jordbrukspolitiken i världen, den är genomtänkt, och jag ser mycket positivt på den. Man har klart för sig att jordbruket är en enhet. Vi jordbrukare har en ganska säker prisbild (genom jordbrukspolitiken) men vi vet aldrig vâran avkastning. Alternativet vore att vi anpassades till världsmarknadens nivå, men då skulle vi få det väldigt svårt. Då skulle vi få både en osäker prisbild och prisrisker. Det är viktigare att kunna veta en långsiktig prisnivå än att göra klipp.

Idag är det istället den individuella gården som måste bli mer ”resilient”; att marknadspriserna är osäkra ska jordbrukaren ta som ett tecken på att hen behöver effektivisera och förbereda sig för hårdare tider (Marsden et al. 2019, s. 95f). I kontrast mot 80-talets inställning blir det tydligt att kravet på individuell resiliens normaliserats i det nyliberala paradigmet. Från ett chayanoviskt håll lyfter dock van der Ploeg klämman som en ny väg framåt, då den även lett till att mindre jordbruk väljer att diversifiera verksamheten mot nya marknader (t.ex. turism och nischer), och på så sätt överlever. Han menar att det är ett tecken på att en återförböndring (*repeasantization*) pågår (van der Ploeg 2014). Det är också häri som Norrgårdens Niklas ser en liten möjlighet:

Martina: Hur tänker ni att ett idealjordbruk ser ut idag? Ni säger att den här gården är alldeles för liten, till exempel.

Niklas: Ja, det har man inte funderat för mycket på men, man lär nog upp mot 200 hektar alltid. Och då kan du inte leva heltid på det ändå. Man måste ändå ha inkomster på sidan av. Eller så har du kor då, 100, 200 kor då liksom för att kunna få det å gå runt.

Ninni: Ja, eller rejält med skog. Nånting annat behövs ju.

Niklas: Ja, då är det mycket skog då. Många hundra hektar till om man ska kunna leva helt och hållet på en fastighet. Alternativt då några specialodlingar, för det är ju en del som håller på med. Som inte behöver så mycket mark. Men det vet jag inte vad det ska vara riktigt heller.

Klart är att utan att nischa sig finns ingen plats för Norrgården i nyliberalismens jordbruk. Idag är Niklas anställd på heltid som grävmaskinist.

Gården som hobby

På 80-talet sa Norrgårdens David vid ett tillfälle att det kanske var bättre att Niklas hittade ett annat yrke, eftersom det nog är bättre att ha ett annat jobb och jordbruket som hobby. Och hobby är precis vad gården har reducerats till:

Ninni: Sen kan jag väl tycka att hela gården är Niklas stora hobby.

Niklas: Ja, lite grann så är det ju det. Det är ju lite.

Martina: Underhålla?

Niklas: Ja. Så att det är ju. Jag vet inte om jag håller på med så mycket annat.

Ninni: Nej.

Niklas: Än gården så. Det är bara. Ute på gården och. Ut och åka lite och.

Dialogen är svar på en fråga jag ställt om fritidsintressen. Gården som var produktionsmedlet för försörjningen på Norrgården under 80-talet, en plats för arbete, är alltså idag något att underhålla och sköta om – på fritiden. Ur ett livsformsperspektiv blir det tydligt att när produktionsformen förändras, när familjens försörjning kommer från arbete utomgårds, en *anställning*, förändras också vad en gård är och betyder eftersom i böndernas värld är gränserna mellan arbete, hem och fritid grumliga. Om arbetet flyttas geografiskt, utomgårds, får de tydligare konturer och innebörden i vad arbete, hem och fritid är förändras, eftersom arbetet har ett annat mål (Højrup 1983). Inom jordbruket är arbetet baserat på dels uppgifter, dels vad som blir producerat – det är utkomsten av arbetet som räknas, snarare än tiden som är det viktiga i lönearbetet. Som anställd lönearbetare är det nämligen antalet arbetade timmar som i första hand räknas, eftersom det är tiden som lönen grundas på. Arbetet baseras därmed på en annan logik: att sälja sitt arbete istället för att sälja sin produkt. Hemmets betydelse förändras i sådan mån att det inte längre är en plats för arbete, utan exklusivt för vila, rekreation och reproduktion – för fritid. Den får större betydelse i den lönearbetande människans liv, det är en tid som betyder frihet att göra det man vill. För Niklas betyder det paradoxalt nog att det som brukade vara arbetet – jordbruket och gården – har blivit en slags rekreation, för om han har tur får han köra lite:

Niklas: Sen har jag hjälpt arrendatorn lite grann också men det är inte så mycket då.

Lite grann så. Bara för å få köra lite. Abstinens.

Ninni: För nöjes skull.

Niklas: Ja, för nöjes skull (skratt).

Skogsbruket är det annorlunda med. Trots att Niklas är utbildad inom skogsbruk sköter han den inte själv eftersom det blir för dyrt, sett till alternativkostnaden. Det kostar för mycket att vara hemma från jobbet för att gå och röja, han är för långsam menar han. Lejd arbetskraft i skogen blir billigare än att avstå den egna lönen. Ett alternativ är att röja på helgen, men då finns annat att pyssla med – det är trots allt hans fritid. Skogen ses fortfarande som

en inkomstbringande produktionsgren på Norrgården, varför den måste skötas enligt ekonomisk logik. Eftersom den bringar inkomst sätts den i relation till lönearbetets inkomster, precis som jordbruket som lades ned sattes i relation till lönearbetet. Att köra åt arrendatorn eller att underhålla gårdens vägar ger ingen inkomst och klassas därmed inte längre som arbete, trots att det gjorde det på 80-talet. Niklas kan idag sägas bära en livsformshybrid. Förutom lönearbetarens livsform där tiden mellan arbete och fritid är uppdelad, så har han kvar den traditionella bondens livsform så till vida att han fyller sin fria tid med andra arbeten: uppgiftsbaserade arbeten på gården, utan inkomst. Hade gården sålts och familjen flyttat hade antagligen övergången blivit mer dramatisk. Men gården binder kvar Niklas vid en livsform vars produktionsform han inte längre försörjer sig på. Och förutom hybriderna av de två livsformerna, så skymtar dessutom företagarens livsform i skogens ekonomiska logik; skogsbruket bör gå med vinst. Företagarens är en livsform som vi ska återkomma till.

Norrgården får exemplifiera förändringsförloppet på en gård som kläms ut ur produktionen av jordbrukets strukturrationalisering. Den var för liten för att överleva som enhet, också som deltidsjordbruk. Jordbrukets icke-varande på gården har inneburit att synen på gården och på vad som är arbete har förändrats. Vad som tidigare var produktiva sysslor i jordbruket har blivit rekreation. På Mellangården hittar vi ett annat förändringsförlopp, där det inte bara är strukturrationaliseringen, utan också möjligheten till alternativa försörjningsmöjligheter som stått i centrum.

Prioritet fritid: frivilligt lönearbete på Mellangården

Att vara intresserad

På 80-talet var det ganska självklart att någon av pojkarna skulle ta över driften på Mellangården. 17-åriga Ola var inte själv intresserad, men 14-åriga Mikael ville gärna. Han och pappa Måns pratade en del om det och framtiden. Som 24-åring år 1993 hade Mikael dock börjat tveka. Han bodde fortfarande hemma på gården i lillstugan och hjälpte Måns och Margareta i jordbruket, men hade ett annat jobb. Lönsamheten i jordbruket såg sämre ut och dessutom hade Måns åtminstone 10 år kvar, enligt Mikael. Och det blev aldrig något generationsskifte på gården. Mikael berättar att han inte var tillräckligt intresserad av jordbruket för att ha det som försörjning:

Det var ju nåt som man funderade på väldigt mycket när man var mindre då om [man skulle] fortsätta som lantbrukare efter farsan. Lantbruket, man måste ju ta till sig det så att det blir en livsstil. Det måste ju bli absolut det största intresset. Annars så är det svårt. Man måste ge 200% [...] Jag vet inte hur man ska förklara, men farsan har haft någon slags energi. Ja, vissa har sån där energi, men han har haft sån enorm energi. För sitt yrke. Han har ställt så höga krav på sig själv. Och det är inom allt! Det tekniska, det estetiska, ja allt måste vara nästintill perfekt.

För Mikael var det inte möjligt att ha stora fritidsintressen som inte var kopplade till jordbruk, om han skulle ha tagit över. Hans stora motorintresse riskerade att stå tillbaka för tiden som lantbruket skulle kräva. Han ville ha fri tid att ägna sig åt sina intressen, en tid som inte finns i jordbruket där arbete och fritid flyter ihop. Han förklarar sina arbetstider i kontrast till jordbrukets:

det här har ju varit ett jobb mellan sju och fyra. Det har varit väldigt, vad ska jag säga, statiska tider, men samtidigt så blir det svart på vitt. Det är morgon – fritid, jobb, sen går man hem – fritid.

I den livsform som bärs av den traditionella bonden flyter istället tiden ihop. Hen kan inte styra över arbetstiderna som lönearbetaren, istället gäller det att hugga i tills man blir färdig, ofta när alla andra är lediga.

Möjlighet att sälja sitt arbete

För Mikael fanns det försörjningsalternativ till jordbruket som lockade honom mer. Han ville jobba och han ville vara ledig från jobbet. Kanske spelade också den osäkra ekonomin en roll. Men poängen är att Mikael inte var tvingad att börja lönearbeta, han såg det helt enkelt som ett bättre alternativ. Det var själva kännedomen om lönearbetarens livsform som ändrade beslutslogiken för Mikael. När etnologen Mats Hellspong (1968) skriver om jordbrukets nedläggning i Jokkmokks kommun under 60-talet, handlar det om just detta, att nedläggningarna berodde på möjligheten till heltidsanställningar. Jordbruket i 60-talets Jokkmokk fungerade visserligen som ett deltidjordbruk, där andra inkomstkällor var minst lika viktiga eller viktigare, men vid nedläggningspunkten var det den expanderande arbetsmarknaden i andra sektorer som *lockade* den övertagande generationen. Idag syns samma mönster över hela världen där småbrukare bryter upp från sitt familj jordbruk för att emigrera till stadens lönearbete och en bättre framtid (Harvey 2007, s. 39). Många av dessa fastnar i kåkstäder och fattigdom, vilket är långt från Mikaelns öde. Men det är samma önskan, att sälja sitt arbete i utbyte mot

pengar och fritid som förenar Mikael's val att inte ta över gården med Jokkmokks nedläggningar under 60-talet och de före detta småbrukarna i världens kåkstäder. Vilka konsekvenser får en sådan process, förutom de direkt lokala? Huvudsakligen handlar övergivandet av jordbruket om att överge förmågan att reproducera sig själv utanför marknadsekonomin. Vi ska återkomma till ämnet längre fram. Nu åter till Mikael's val – att ta över eller ej. För även om han hade bestämt sig för att ta över så är det inte säkert att han hade fått det.

Kapitaliseringen av mark

Den pålitliga markägaren som vände kappan efter vinden

hade jag bestämt mig måste det ju ändå till ett arrendeskifte även fast farsan kan driva det och stå som arrendator. Då kan det bli: nej. Jag har en skolkamrat till brorsan, nere i [byn] här, han ville ju ta över efter föräldrarna. En universitetsgård. Och det var ju i slutet av 80-talet. Det var blankt nej. Redan då så hade dom tänkt att den skulle slås ihop. Den var för liten. För universitetet dom vill ju ta ut så mycket arrende dom kan. Ju större gårdar dom kan slå ihop, desto högre arrende kan dom ta ut. Så det är bara pengar som styr alltihopa. Och på så sätt så har dom ju samtidigt slagit sönder dom här små familjejordbruken (Mikael).

Det Mikael berättar om står i stark kontrast mot akademiförvaltningens rykte under 80-talet. Det var då en väl ansedd markägare som man var glad över att arrendera av, mycket bättre än både kyrkan och privatpersoner (Måns - 81). Akademin kunde investera i gården, det var aldrig något krångel, och det var i princip säkert att arrendet kunde gå i arv. Att arrendera av universitetet betydde närapå att vara självägande. Men inte längre.

På Mellangården började Måns och Margareta ana att akademien inte ville utveckla Mellangården när de fick köpa granngårdens lagård och loge av kyrkan strax innan millennieskiftet. Margareta menar att universitetet, som granne, hade kunnat lagt sig i och stoppat köpet. En naturlig utveckling av Mellangården hade nämligen varit att slå ihop den med granngården – två gårdar som styckats upp från en tidigare större. Så småningom tog universitetet över jorden från granngården, och år 2003 fick Måns och Margareta erbjudande om att köpa loss fastigheterna även på Mellangården. Det var ett förmånligt erbjudande som betydde att både de och Mikael kunde bo kvar på gården trots att jordbruket och därmed arrendet upphörde. Granngårdens mark är nu hopslagen med Mellangårdens och brukas av en mjölkbonde på

en tredje gård. Mjölkbonden har likt Måns och Margareta fått köpa loss sitt bostadshus, vilket han antagligen är nöjd med eftersom han och frun är 60 år och utan barn – de har alltså ingen självklar arvtagare till gården – men köpet ger också en fingervisning om vilken utveckling universitetet tänker sig. Dessutom ryktas det enligt Mikael om att Mellangårdens mark redan idag är omskriven på den ekonomiska kartan, den är planerad att tillfalla en närliggande gård som vi kan kalla Ekogården.

Ekogården och mjölkgården är, förutom en liten 20-hektarsgård och någon mindre hästgård, de enda som finns kvar av 80-talets fjorton enskilda gårdar i bygden. I princip all mark brukas dock fortfarande, förutom fem-sex hektar blöt mulljord uppe på skogen, och all mark som golfbanan tar i anspråk. Den var tidigare en gård. Förutom att slå ihop gårdar de redan äger har akademi-förvaltningen köpt så gott som all mark som blivit till salu i området. De har mycket kapital och kan bjuda över det mesta, vissa gårdar hinner inte ens gå till försäljning.

Grannar som vill köpa upp jorden för att få lite större har inte en chans mot universitetet, dom bjuder över allt. Dom har blivit, fått ett rykte för det också så det är. Det finns ju en del jordägare som [...] har haft det gott ställt och skrivit att dom säljer till vem som helst, men inte till universitetet. Och det är ganska illa när det blir så (Mikael).

Väx!

the capacity of some highlanders to prosper depended upon the failure of their neighbors who fell into debt and were forced to sell their land (Murray Li 2014, s. 8).

En kapitalistisk ekonomi kräver tillväxt för att kunna fortsätta ackumulera kapital (Palumbo & Scott, 2005). Det betyder att svensk BNP måste växa, och det betyder att jordbrukare som är fullt indragna i marknadsekonomin måste producera mer, både i Uppland och i Indonesien som citatet ovan beskriver. Jordbruket har länge kunnat öka produktionen genom biokemiska, mekaniska och på sista tiden, digitala innovationer. Men jordbruk är platsbundet och växtodling kräver mark. Ska en sådan produktion skalas upp krävs större arealer. Akademi-förvaltningen som endast äger mark behöver inte expandera för att överleva, men står knappast utanför utvecklingen. De kan öka sina inkomster genom att arrendera ut större enheter. Samtidigt är speciellt den tätortsnära jordbruksmarken idag, och förväntas än mer bli, ut-

satt för exploatering under utbyggnaden av urbana områden, särskilt i högproduktiva slättbygder (Prop. 2016/17:104, s. 41f). Något som driver upp priserna eftersom konkurrens om marken är en förklaring till varför priserna ökar (Jordbruksverket 2015, s. 20, 24). Det är det här som är kapitalisering av mark, priser som ökar på grund av att det finns en förväntan på ökad årlig avkastning från marken (Jordbruksverket 2015, s. 1), en förväntan som nu till stor del är bortkopplad från den förväntade avkastningen av jordbruksproduktionen (Jordbruksverket 2015, s. 20f). Kapitaliseringen betyder att det blir svårare att köpa mark för den som är ny i branschen, men också för mindre jordbruk att köpa mer mark. Det är den som har råd som kan köpa.

Ökade markpriser beskrivs som ett ökande problem i väst (Marsden et al. 2018), och på global nivå har storskaliga markköp för jordbruksproduktion blivit ett fenomen. Såväl länder, företag och allmännyttiga fonder köper, arrenderar och spekulerar i mark globalt (White et al. 2012; Marsden et al. 2018, s. 85ff). White et al. citerar en rapport från Världsbanken angående tillgänglig mark globalt:

‘countries with large tracts of suitable land, but also a large proportion of smallholders with very low productivity. If labour supply constrains smallholder expansion and in-migration is limited, larger farm sizes enabled through mechanization could be a viable strategy. This situation could create opportunities for outside investors’ (World Bank 2010, xviii). (2012, s. 632)

Akademiförvaltningens strukturrationalisering är en del av samma process som världsbanken propagerar för: byt ut de mindre enheterna mot stora effektiva. Globaliseringens asymmetri innebär förstås vissa skillnader. Konsekvenserna blir större när småbrukare fördrivs i syd av externa investerare än när gårdar slås ihop i Uppland.

Länktanken som verkar överleva strukturrationaliseringen

Att Mellangårdens Margareta och Måns fick möjlighet att köpa gården betydde att de kan bo kvar på gården, vilket också sonen Mikael kunde göra. Han och sambon Marie byggde färdigt sitt hus år 2011 på en avstyckad tomt, så nu bor två generationer på gården. Idag är det ovanligt att bo i samma hus eller på samma gård som sina föräldrar och svärföräldrar, men i livsformen som bärs av den traditionella bonden är det inget märkvärdigt, snarare tvärtom (Flygare 1999). Den som tar över gården får i många fall även ta hand om föräldrarna som flyttar ut i något mindre hus. Margareta och Måns har

planer på att bygga ännu ett hus på gården åt sig själva så att äldsta sonen Ola med familj kan flytta in i deras hus. Då får de hela familjen samlad på gården. I den traditionella jordbrukarens livsform finns en länktanke (Jansson 1984, s. 148; Kuehne 2012; Højrup 1983, s. 66ff) som innebär att den nuvarande brukaren är en länk i en lång kedja av generationer, bakåt och framåt i tiden. Hen har gården till låns, och har därmed ett ansvar att lämna den till nästa generation i gott skick (Jansson 1984). Medan Mellangården på många sätt är den gård som blivit minst gård av de tre –utan mark och produktion– så är länktanken kanske starkast här även om den inte gäller jordbruket utan snarare platsen.

Sörgårdens dåvarande brukare Erik arrenderade under 80-talet gården av ett bolag han hade ihop med sina syskon eftersom gården var för dyr att köpa loss. Att gården fortfarande fanns i familjen var värt mer än kontanta medel för syskonen (jmf. Flygare & Isacson 2003, s. 64f). Gården är något som ofta tillhör familjen, både nuvarande, avlidna och framtida. Det är på grund av länktanken som Mellangårdens Måns håller uthyrningsbyggnaderna i tipp-topp, så att Mikael och brodern inte ska behöva bry sig om det när de tar över. Chayanov (1986) menade att familj jordbruket fungerade cykliskt på så vis att generation ett arbetade ett helt liv på sin gård för att bygga upp något som skulle kunna lämnas över till nästa generation. Ett livs arbete var då tillräckligt för att kunna delas på en syskonskara. Generation två började då på en liten gård som på nytt kunde byggas upp och delas på nästa generation (van der Ploeg 2018, s. 491). I dagens mått mänt är jordbruk som delas upp sällan tillräckligt stora för att kunna drivas vidare. Ska jordbruket överleva måste det tas över av *en* brukare. Idag har det som delas upp istället omvandlats till tomter på två av våra gårdar. Mikael bygger sitt hus på Mellangården, och Margareta och Måns har en tanke om ett nytt hus på gården. På Sörgården finns ett antal avstyckade tomter från Eriks tid. Hans dotter Karin har byggt ett hus på en av dessa, och minst två av Eriks syskon bor på avstyckade tomter. Bondens livsform bärs av gårdarnas folk, främst på Mellangården som delar gården mellan generationerna, men också på Sörgården där den nya generationen åtminstone lever kvar på marken som den tidigare lämnade över. Vi ska nu förflytta oss till just Sörgården för att försöka förstå varför den gården passar in i det nyliberala jordbruket.

Sörgården ständigt ett lantbruk i tiden, från 1600-tal till 2000-tal

En gård med livspartners och affärspartners

Sören och Sofia flyttade till Sörgården år 2012, efter att köpet av den dåvarande ägaren Erik gått igenom. De hade länge haft en önskan att flytta ut på landsbygden från Stockholm, men det var först när barnen blev större som Sofia tyckte att det var dags. Sören arbetade då, och gör till vis del fortfarande, i näringslivet och Sofia fortfarande för svenska hästavelsförbundet. Sören som är uppväxt på gård och Sofia som är agronom har med flytten och jordbruket styrt om i livet, tillbaka, på sätt och vis. Vid köpet arrenderade dock den gamle inspektorn gården, men år 2016 avbröts arrendet och Sören (och delvis Sofia) kunde ta över driften. Det var dock inte utan hjälp.

Sören: Nej, men det var väl så här. Att jag är ju inte lika kunnig som Per på växtodling och ja, skötseln av gården. Och för att jag skulle ta över marken då, från tidigare arrendatorn, så ville jag ha en partner som var duktig på området. Och då, visade det sig, var du intresserad.

Per: Ja. Eller jag fick ju höra det på lite omvägar så att säga, att han gamla arrendatorn var på väg bort. Jag vet inte om jag ringde eller om

Sören: Jo, jag tror nästan att du gjorde det.

Per: Ja.

Martina: Så du ringde och frågade om du kunde få vara med?

Per: Ungefär så.

Sören: Ja. Och det kanske inte är så vanligt egentligen, att båda två är delägare i driftbolaget om man skulle säga så. Men i andra branscher är det ju väldigt vanligt. Men jag hade det som ett önskemål ska jag säga. Att man körde det tillsammans. Det blir roligare så.

Idag drivs alltså jordbruket som ett aktieföretag fränkopplat gården. Per är driftsansvarig och tillsammans med heltidsanställda Patrik sköter de jordbruket. Sören är med när han behövs, främst i vår- och höstbruk. Det är svårt att sätta siffror på exakt hur mycket, men han jobbar ungefär halvtid med jordbruk och gård. Också Sofia lägger halva sin tid på gården, men vi ska återkomma till hennes arbetsituation lite senare. Idag finns förutom växtodlingen även 40 dikor och med dem vall och beten. I år produceras whisky-malkorn på kontrakt som ska skickas till Irland för förädling. Jordbruket är dock inte nog för att *gården* ska gå runt, den står på tre ben: intäkterna från arrendet av jordbruket, skogen och uthyrning av sju permanentbostäder och tio sommarhus.

På 80-talet var Sörgården en ren spannmålsgård med tre heltidsanställda. Ägaren Erik var med i arbetet under bråda tider. Då hade Sörgården 283 hektar åker, och 175 hektar skog. Skogen är idag densamma, men i år brukas drygt dubbelt så mycket åkermark. Den gamla manuella torken som Erik satt upp och vaktade under nätterna är utbytt sedan något år tillbaka. Man har också investerat i en ny panna och ett djurstall. Jordbruket är nystartat och Sörgårdens folk ser ljust på framtiden. De, till skillnad från Norrgårdens Niklas, har bättre förutsättningar att lyckas i vår tid.

Produktion! Men inte till vilket pris som helst

På en åker till höger strax innan gården syns slutavverkningen av salix. ”Det var svårt att ens få tag i någon som ville skörda den” berättar Sofia för mig. Salix är latin för pil, en snabbväxande art vars långa pinnar flisas och eldas i värmeverk. Odlingarna kallas också för energiskog och var en del i Omställning 90. Nu är alltså den tre meter höga bulliga massan av pil borta från Sörgårdens åker. Politikens spår syns därmed i landskapet, omställningen kom och gick; dess produktionsminskningar är nu ett minne blott när de nuvarande brukarna istället vill producera mat på åkrarna, men bara där det är tillräckligt lönsamt:

Vi är ju inte beredda att ta vilken mark som helst, utan det måste ju vara en bra mark, som det blir ett netto på. Eftersom vi har ju väldigt bra marker här. Och skulle vi gå in och arrendera eller om det skulle köpas mark som är sämre – det ju inte säkert att vi hoppar på det. För då får vi ju totalt sett sämre netto (Per).

Produktionsmaximering är med andra ord viktigt på Sörgården, och det är en viktig anledning till att de inte har en ekologisk produktion. Men det betyder knappast att de är ignoranta inför miljöfrågor:

Martina: Och det här är [...] [en] Odling i balans-gård? Jag såg en skylt. Vad innebär det då?

Per: [...] Det är en sammanslutning av ett antal gårdar över Sverige då som, har jobbat med olika projekt. Just nu så jobbar vi med ett projekt som heter samzoner, och det är ju då kantzoner, eller odlingszoner runt fälten. Man har ju jobbat fram till exempel den här biobädden, om du känner till den? Som man fyller sprutor på.

Martina: Nej den känner jag inte till.

Per: Man har tittat på fosforutlakning och så vidare. Så att själva poängen med Odling i balans det är ju att man ska odla i balans med naturen, och göra så lite avtryck som möjligt förstås då.

Sören: Det ska vara en balans mellan natur och ekonomi, eller vad heter det, ekologi och natur, ekonomi.

Per: Mm.

Martina: Och är det nåt som ni är med på, på ett hörn eller är det nåt som genomsyrar hela verksamheten?

Sören: Vi är en av pilotgårdarna. Det finns ju ett antal pilotgårdar, och vi är en av dem.

Per: Nej, men som svar på den frågan så måste det vara att det genomsyrar tänket som vi har här.

Martina: Nej, jag bara frågade för att sånt där kan vara väldigt fluffigt ibland.

Per: Ja, så är det nog kanske emellanåt ja. Men vi försöker ju att föregå med gott exempel och tänka efter innan vi gör olika saker. Inte sprutar kem då i onödan eller, utan tanke på exakt på vad man bekämpar. Tänker på det för att hålla flaggan högt. Vi är ju inte ekologiska och då tycker jag att man, det finns en stark poäng i att vara konventionell och, följa lagar och regler och tänka efter före.

Dagens två stora diskurser¹⁴ i jordbruket har knappast gått någon förbi. Antingen satsar man på konventionell odling eller på ekologisk. Den senare var i princip obefintlig på 80-talet till skillnad från idag då det är ett seriöst alternativ för den mest företagsamme lantbrukaren (Eriksson 2016, s. 70f). Då handlade det mest om biodynamisk odling, något som David på Norrgården sa så här om 1982:

Dom [odlarna] klarar sig inte om det går en lång tid, dom odlar på åkrarna som är väl-gödslade nu. Det går att driva det i små öar litet här och var, och det kan dom gott göra. Det kan komma nåt gott ur dom ur växtodlingssynpunkt.

Och visst hade David en poäng i detta. Den ekologiska odlingen kom på 90-talet (Eriksson 2016, s. 70f; Flygare & Isacson 2003, s. 332f) och 2018 var 20% av svensk åkermark omställd eller under omställning till certifierad ekologisk (Jordbruksverket 2019, s. 12). De galna biodynamikerna som David pratar om visar hur människan i ett växelspel påverkar världen och blir påverkad av den i sitt handlande (Jackson 2013a, p. 8f). Genom att biodynamikerna och andra grönnavågare reagerade på det industriella jordbruket har den alternativa (idag ekologiska) odlingen växt och utvecklats i samspel med den konventionella. Sörgården är ett exempel på hur det samspelet sett ut. Genom att navigera mellan de två diskurserna bygger Sörgården en del av den nyliberala resiliens (Marsden et al. 2019, s. 95f) som jag hänvisade till ovan. Sörgården kan, ur ett strikt strukturellt perspektiv, sägas anpassa sig till den

¹⁴ En bra definition av diskurser finns hos antropologen Dorothea Hilhorst som menar att en diskurs är: "more or less coherent sets of references that frame the way we understand and act upon the world around us. They are an ensemble of ideas, concepts and categories through which meaning is given to phenomena" (Hilhorst 2003, s. 8).

rådande marknaden genom att hänga med i vad som sociologen Harriet Friedmann beskriver som den eventuella gröna företagscentrerade livsmedelsregimen (*corporate-environmental*; McMichael 2013, s. 13f).

Arbetets betydelse på Sörgården

På Sörgården vill Sören och Per framhålla att lantbrukare faktiskt inte jobbar så mycket som folk tror. De menar att många andra branscher också är beroende av väder och vind och därför har sina säsonger.

Sören: 'är det inte väldigt mycket jobb?', får man väldigt många gånger höra.

Per: Mm.

Sören: Men det kanske är för att ibland, då på hösten när dom har semester [...], slutet på sommarn, då jobbar vi. Då kanske man ser det så liksom.

Per: Nej, men hela samhället har ju ändrat sig väldigt mycket angående reglerad arbetstid. Det är fortfarande väldigt många arbetskategorier som har, oregelbunden arbetstid, det är det ju absolut då, men. Huvuddelen har ju nån, kanske mer reglerad arbetstid, och då tycker man ju att, att det här med lantbruk det känns ju jättejobbigt.

På Sörgården finns det möjlighet till att reglera arbetstiden på gården eftersom det är flera personer som sköter driften. Här försöker de hålla sig till fem dagars arbetsvecka, klockan sju till fyra. Under helgerna turas Per och Sören om att ta hand om djuren. Det blir förstås längre dagar när det är säsong, vid sådd och skörd kör de oftast till elva, men det kan kompenseras av en del lite kortare arbetsdagar på vintern. Sofia berättar att det däremot var ganska mycket jobb innan Patrik anställdes. Sören och Per vill gärna framhålla likheterna som lantbruket har med andra branscher, snarare än det särskilda, de vill särskilja sig från den traditionella bondens eviga arbetande, och på så vis syns lantbrukets professionalisering (Losch 2015, s. 32). De är moderna bönder som arbetar och sen har de fri tid: "Det är väl som på de flesta arbetsplatserna. Ibland så får man lägga på ett kol extra, ibland är det lite lugnare" (Sören). Men det är inte riktigt så enkelt: ur ett livsformsperspektiv blir Sören citat uppseendeväckande. Lönearbetarens livsform har en tidsbaserad logik, arbetet är ett medel för målet fritid – därför säljer lönearbetaren sin arbetstid. Det är snarare den traditionella bonden som lägger på ett kol extra när det behövs, likt Chayanovs familjebbrukare som arbetar så länge det behövs, som väger familjens behov mot "slitet" som krävs för att möta dem (Chayanov 1986, s. 87). I citatet anas därmed ännu en livsforms-hybrid, långt vanligare än Norrgårdens Niklas: Chayanovs logik som pressats in i lönearbetarens livsform. Det räcker inte längre att arbeta för att nå målet

om fritid, förutom fritiden har lönearbetet fått ett uppgiftsbaserat mål. Norrgårdens Ninnis utbrändhet år 2006 belyser fenomenet. Att som lönearbetare leva för arbetet blir en logisk virva där arbetet tar tid från det levande:

Ninni: vi kan väl njuta av livet på ett annat sätt idag. Än vad vi kunde då. Då var det ju bara jobb, jobb, jobb. Bara fokuserade på jobb hela tiden. Det gör vi ju inte längre.

Ninnis situation står i kontrast till Sören och Per. I deras livsform, egenföretagarens, och till viss del den traditionella bondens, är att leva för arbetet logiskt. Sören, som arbetat i näringslivet i många år, främst inom ett familjeföretag i en annan bransch, ser jordbruket som ett företag bland andra. Företagandet har en annan logik än lönearbetet:

Martina: För det är annars en stor skillnad, jag tänker typiskt för jordbrukaren och typiskt för den som har ett nio-till-fem-jobb.

Sören: Nej, men det är därför jag menar näringsliv som näringsliv, alltså, att vara jordbrukare är en del av näringslivet, och egen företagare är ju samma sak oavsett om man har ett agenturföretag eller om [man] har en restaurang eller om man har ett jordbruk. Egenföretagare räknar inte tiden utan då jobbar man när det behövs. Att man kör på. Om man jobbar varje lördag och söndag i två månader så är det ju liksom inget man funderar på. Utan det blir bara så. Så att jag skulle inte vilja sätta något sådär, femtio procent dit eller så många timmar dit, för att det fungerar inte så.

Martina: Nej, och den här relationen till arbetet det är något som du trivs med, gissar jag?

Sören: Absolut.

Martina: Vad är det du tycker om med det?

Sören: Nej, men det är ju friheten med det och att man jobbar med sitt eget på nåt sätt.

Martina: Mm.

Sören: Att man bygger nånting. Jag skulle vilja säga så, att man är med och bygger nånting hela tiden.

Sörens syn på arbetet måste förstås ur företagarens och den traditionella bondens livsform. Ur det perspektivet är det normalt att lägga på ett extra kol när det behövs, oavsett produktionsform. Men i livsformen som bärs av Ninni, lönearbetarens, är lägga på ett kol-mentaliteten en invasion som är ologisk.

Lantbrukare med kapitalistisk logik

För att klara sig ur pris-kostnadsklämman måste lantbrukaren hitta sätt att öka vinsten i företaget. Undantaget van der Ploegs diversifierande repeasantister har många överlevande lantbruk fokuserat på att producera mycket med liten input genom att utöka gårdarna och använda ny, effektiv teknologi som

rationaliserar bort mänskligt arbete. Sörgården är idag en modern, relativt stor, rationell gård där det finns kapital att investera för att satsa på och öka produktionen. Det handlar om Marx klassiska formel som beskriver hur kapital omvandlas och växer genom $P-V-P'$: Pengar går till Vara vidare till Pengar plus profit (Blauwhof 2012, s. 256). Profiten kan sedan användas för att investera i nyare teknologi och mer mark. Vad som är nytt under solen är att när jordbruket producerar varor bland alla andra och måste förhålla sig till en global marknad, ökar konkurrensen och den traditionella bonden, den enkla varuproducenten, måste skaffa sig den kapitalistiska producentens logik. För den enkla varuproducenten är det viktigast att upprätthålla sin livsform, vilket betyder att hen nödvändigtvis inte producerar enligt sin fulla kapacitet, såvida det inte krävs för överlevnad – till skillnad mot den kapitalistiska produktionen är inte mervärdet, profiten, det viktigaste (Højrup 1983, s. 41). Pers resonemang om vilket netto som den totala marken i jordbruksföretaget ger visar hur logiken på Sörgården frångått den enkla varuproducentens. Medan denne kan nöja sig med sin produktion som den ser ut, måste den kapitalistiska producenten ständigt se till att få tillräcklig profit för att kunna göra nya investeringar. En enkel varuproducent som tillfälligt råkar ut för en prissänkning på sina varor kan kompensera genom att arbeta hårdare, medan kapitalisten i samma situation inte kan sänka lönerna för arbetarna – en tillfällig prissänkning slår ut den kapitalistiska producenten. Därför måste hen ständigt effektivisera för att kunna konkurrera på marknaden till ett pris som ger möjlighet för att betala arbetare, råmaterial och profit. Det finns därmed en inbyggd tendens i systemet mot tillväxt, men också förändring eftersom effektiviseringen för med sig innovation (ibid., s. 47, 64). Sörgården ligger i ett område med många stora gårdar, vilket gör det svårt för dem att köpa mer mark – konkurrensen är hård. Men de är *beredda* på att köpa när rätt mark uppenbarar sig.

På Norrgården å andra sidan, berättar arrendatorn Arne för mig om David, Niklas pappa. Arne var avbytare på Norrgården under många år, och frågade David vid ett tillfälle om han inte skulle utöka, han skulle ju få plats i lagården med fler kor. Då hade David svarat att det är bra som det är – trots att det var under en tid när alla andra expanderade. Arne säger att han tyckte att David var klok och eftertänksam. David visar här upp typexemplet av en Chaynovsk familj jordbrukare, som har den enkla varuproducentens logik,

den traditionella bondens livsform. En logik som Niklas idag fortfarande till viss del har kvar, om man får tro Ninni:

Ninni: men sen kan jag väl också säga att Niklas är ju ingen affärsman, han är bonde i själ och hjärta, men du är ju inte så att du tänker ekonomiskt.

Niklas: Jo, men inte tillräckligt kanske.

Ninni: Men inte, nej. Du vill jobba.

Niklas: Ja.

Mitt empiriska material kan inte svara på varför Norrgården inte lyckades fortsätta, medan Sörgården gjorde det. Men genom att kontrastera Sörgårdens kapitalistiska logik med den chayanovska på Norrgården vill jag belysa en bland många faktorer som påverkar. Ska man klara sig på marknaden måste man kunna konkurrera, för att konkurrera måste man kunna utvecklas, och för att utvecklas behöver man kapital vilket man får genom att med Ninnis ord ”tänka ekonomiskt” (Palumbo & Scott 2005, s. 47).

5 Förlorad förmåga till reproduktion: fördrivning i smyg

En principiell förändring

Att definiera självförsörjning

Under 80-talet hade alla tre gårdar fortfarande en relativt hög grad av självförsörjning vad gäller livsmedel på gårdarna. Alla tre gårdar odlade potatis på en bit av åkern och grönsaker i trädgården. Idag finns väldigt lite odling för husbehov kvar. På Norrgården finns förutom lite örter ett nyinköpt växthus med tomater, chili och vinrankor. Sörgårdens Per odlar också hemma i sin trädgård: morötter, lök och örter; tomater och gurka i växthus. Men potatisen har han slutat med. Det kan tyckas vara en bagatell, men det idag icke-existerande självhushållet på gårdarna markerar en principiell förändring. ”Dom som odlar morötter, potatis, i stor skala i Sverige, dom har ju lärt sig att lagra det, åt oss”. Per minns sin barndoms jordkällare och menar att på grund av teknologins utveckling behöver gemene man inte lagra hemma längre. Han och Sören verkar inte se Pers trädgårdsodling som självförsörjning, det är ett ord som är reserverat för medias skönmålning av lantbruket, ett ”Walt Disney-perspektiv”:

Sören: Bonde söker fru och så, dom går ju aldrig på djupet, eller det skrapas på ytan bara, och då får man den bilden litegrann. Att det verkar så, det blir så puttenutigt, men det är det ju inte.

Per: Ja, det skönmålas ju, speciellt i Mandelmann, men det har ju blivit, dom är ju otroligt populära så att det kanske finns då en önskan hos många, att, kanske bli mer självförsörjande eller hålla på. Det tror jag det gör. Men det är ju inte lantbruk, tycker vi då.

För Per och Sören är det en fråga om antingen eller – produktion *eller* självhushållning. Men på 80-talet fick både produktion och självförsörjning plats på de tre gårdarna. På 80-talet började Norrgårdens Annas arbetsdag hos korna på morgonen, sedan var hon i hemmet med reproduktiva uppgifter: städning, lappning, förädlade mjölk till fil och grädde, odlade grönsaker, gjorde korv och sylta, lagade mat och bakade. På eftermiddagen var det återigen dags att gå ut till korna. David menade att de sparade mycket pengar genom självhushållningen. De hade också en slaktare som kom och slaktade åt dem på gården. Då fick bondmorän stå i köket och dona, men ”tarmarna tar jag inte reda på, det köper jag, men hjärta, lever och sånt tar jag reda på” (Anna -81).

Tills nyligen skulle kontantutgifterna i ett jordbrukshushåll hållas till ett minimum (Flygare 1999). Kontanter var dyrbara, och självhushållningen bidrog därför fortfarande in på 80-talet till hushållets ekonomi. Trädgårdsodlande var norm; Mellangårdens Margareta som bara hade ett land som var ”otroligt litet” sa år 1981:

Det är nog lite underligt om man inte har land, det tror jag nog det anses. Man behöver ju bara komma hem till mina föräldrar som har ett jätteland fast dom har börjat sen dom slutade som bönder [...] Dom säger inget [om Margaretas land], men [vad] dom tycker det vet man ju aldrig. Men det bryr jag mig inte om.

Potatis hade de dock på en åkerbit. Det enda ätliga i dagens trädgård är äpplen och så aronia då. När jag frågar Måns och Margareta om de har någon typ av trädgårdsodling skämtar Måns:

Måns: Vi odlar aroniabär.
Margareta: (skratt)
Martina: Vadå för nåt sa du?
Måns: Aroniabär.
Margareta: Nej, odlar vi inte! Vi har en häck.
Måns: Ja, vi odlar i häcken.
Margareta: Äh.

De, liksom Per, räknar inte bären som någon självförsörjning. Detta trots att Margareta kokar marmelad och sylt på dem. Bären går att köpa torkade i affären, det är ett så kallat ”superbär”, därav Måns skämtande.

Självvald fördrivning

Den principiella skillnaden som självförsörjningens icke-existens utgör, är att gårdarna idag så gott som helt och hållet är beroende av den kapitalistiska marknaden för sin reproduktion¹⁵. Gårdarnas folk tar det för självklart att de måste köpa sin mat för att överleva, och att de måste sälja sina produkter eller sitt arbete för att överleva. Med Chyanovs princip om familj jordbruket är det genom förlusten av det reproduktiva arbetet som samma familj jordbruk blir ohållbart. Det går inte att ”dra åt svångremmen” eftersom det inte finns någon svångrem att dra åt, det finns ingen självförsörjning att falla tillbaka på, och det finns ingen familjearbetskraft som kan arbeta hårdare (Chyanov 1986). Det här är inget som någon har blivit tvingad till, utan precis som

¹⁵ Så gott som, utvecklingen är ännu inte fullständig: Sörgården har mycket viltkött i och med Sörens jaktintresse, och snöröjningen på Mellangården betalas ibland i natura i form av fisk och vilt.

Mellangårdens Mikael valde att lönearbeta istället för att jordbruka, har folket slutat att, parallellt med att försörja sig via marknaden, försörja sig genom att producera *sin egen* mat. Jag skulle något dramatiskt vilja kalla det här fenomenet för självvald fördrivning (*dispossession*). Rosa Luxemburg och David Harveys ackumulation genom fördrivning (*accumulation by dispossession*) syftar till att när folk blir fråntagna sina egna produktionsmedel – i traditionell mening mark (Luxemburg [1913] 2003), i modern mening genom patenterat utsäde (Harvey 2003, s. 147f) – måste de vända sig till marknaden för att köpa det de behöver för att reproducera sig. Genom att tvinga människor att handla på en marknad utvidgas marknaden och profiten kan öka – tillväxten stagnerar inte. Harvey har visat hur detta har skett inom område efter område (*ibid.*). Vad jag vill föreslå är att samtidigt som en traditionell ackumulation genom fördrivning fortgår globalt, så pågår ännu en fördrivning, en som är förtäckt av människors egen vilja att lämna sina reproduktionsmöjligheter, men som är strukturellt påtvingad då de alternativa inkomstkällorna är lönsammare. Det gäller såväl trädgårdsodlingen och Annas förädling, som Mikael valde att lönearbeta istället för att bruka jorden. I materialet illustreras hur man sedan 80-talet har gett upp trädgårdsodlingen, och när den nu börjar komma tillbaka är det inom det nyliberala paradigmet, som ett fritidsintresse – riktig mat producerar bönderna och den köper vi i affären¹⁶. När det blir otänkbart att själv odla en del av sin mat för överlevnad betyder det att marknaden får en större betydelse, och kan därmed utvidgas.

År 2015 uppgick livsmedelskonsumtionen i Sverige till 12% av hushållets utgifter, medan samma siffra år 1980 var en dryg femtedel, trots att vi köper mer och exklusivare mat samt mer förädlad mat idag (Lööv et al. 2015, s. 14). Marknaden har alltså blivit större, samtidigt som maten har blivit billigare (McMichael 2013), vilket föreslår en förklaring till varför man ur ett livsformsperspektiv väljer att sluta odla för självförsörjning. Norrgårdens Ninni städar och lagar mat i samma kök som Anna gjorde på 80-talet, men en viktig skillnad är att hon idag också jobbar utomgård som barnskötare. När nu både hon och Niklas arbetar finns inte samma tid till självhushållningen som Anna hade. Det egna arbetet är dessutom för dyrt, det är billigare att köpa än att själv göra om alternativkostnaden är lönen som uteblir. Att det ser ut så här speglar också jordbruket självt. De låga matpriserna är en följd

¹⁶ Det bör här noteras att trädgårdsodlingen för husbehov liksom annat reproduktivt arbete länge haft lägre status och inte ansetts lika viktigt som arbetet på åkern (Flygare 1999, t.ex. s. 330ff).

av jordbrukets förändrade villkor. Med konkurrens från hela Europas marknad har konsumentpriserna på livsmedel pressats ned (Marsden et al. 2019) till en konsumenternas och storföretagens marknad (Clapp 2016; SOU 2014:38, s. 40f)¹⁷.

I ett växelspel mellan marknadspriser och människors val växer alltså livsmedelsmarknaden samtidigt som kunskapen om hur livsmedelsproduktion praktiskt går till glesas ur alltmer¹⁸.

Avstånd som växer

Processen som beskrevs ovan där självförsörjningen blir icke-existerande till fördel för livsmedelsbutiken är vad Marx beskrev som kommodifiering. Det betyder att ett objekt, i det här fallet livsmedel, blir en vara som produceras enbart för att säljas på en marknad till ett pris som ger ett överskott (Palumbo & Scott 2005, s. 45f). Det står i kontrast till Norrgårdens Annas förädling av den egna mjölken till fil, hennes mål med produktionen av fil var att familjen skulle äta den. Den principiella förändringen, att all mat vi äter är en vara, har också lett till ett avstånd mellan matens produktion och dess konsument.

Per: det är klart att det här med lantbruk, det är ju väldigt främmande för många som bor i en stad. Alltså har man varit uppväxt i en stad så är ju det verkligheten på nåt sätt. Man har ingen aning om hur mjölken har kommit in i förpackningen eller hur smöret är konstruerat eller vad det nu kan vara. Så att, på det sättet så är det ju speciellt.

Sören: Ja. Den utvecklingen tycker jag man har kunnat följa sen man själv var yngre och gick i skolan, och nu det är betydligt större avstånd från stad och land på nåt sätt.

Martina: Mm. Hur menar du då?

Sören: Nej, det är ju lite det som Per sa. Att man har inte riktigt koll. [...] Man tänker inte på hela kedjan. Orsaken till varför det finns. [...] Idag kan man ju träffa människor som aldrig har haft kontakt med en lantbrukare när dom växte upp. Det tror jag om man går tillbaka ett par generationer så var det absolut inte så. Men idag är det så.

¹⁷ I väst! Att livsmedelshandeln är global innebär också som nämnt olika asymmetrier (Clapp 2016; Losch 2015; McMichael 2013 s. 48ff). Medan en tredjedel av jordens befolkning svälter är en annan tredjedel överviktig (Clapp 2016).

¹⁸ Den ovan beskrivna utvecklingen är den som syns i mitt empiriska material och som är den hegemoniska (Oelreich & Milestad 2017). Den står dock inte oemotsagd. Alternativa kanaler för försäljning, utanför det nyliberala paradigmet, så som kooperativ (ibid.), grönsakslådor (ibid.), REKO-ringar (Hedlund 2018), Bondens marknad (Milestad et al. 2010), med mera är exempel på hur människor ifrågasätter och bidrar till en annan utveckling.

När lantbrukarna minskar i antal betyder det att färre har en relation till maten de äter, vilket är ett fenomen som Per och Sören ser i samtiden. Maten, som är livsviktig för överlevnaden blir genom marknaden alienerad människan (jmf. Marx och Hegel i Palumbo & Scott 2005, s. 47). Det skapas ett främlingskap och ett avstånd. I extremfallen har själva grödorna och djuren ”gömts” i slutprodukten genom olika steg av förädling (Sharp 2016, s. 161), men också köttbitarna i plastförpackningar i butiken säger lite om att de är en del av en slaktad gris (se *ibid.*). Samtalet fortsätter:

Martina: Vad blir konsekvenserna av att folk inte har koll? Finns det några konsekvenser av det?

Per: Ja, men det är klart att det gör det. Alltså mycket av den här förståelsen för det vi gör. Eller, ja, man kan bara ta den här djurrättsaktivismen som finns alltså. Just den här förståelsen för att vi plågar ju inga djur, utan vi producerar ju kött. Andra producerar mjölk och så vidare. Det är ju inte så att vi gör illa djuren eller vi har inte fångat in djuren. Utan dom är ju faktiskt födda på det sätt som vi har det. Där har man ju ingen förståelse alls, och det är ju nånting som breder ut sig. Men även då förståelse för hur mjölet hamnar i påsen, och, jag tror att tillslut så kommer man ju inte förstå vad det är. Och det kanske inte spelar någon roll heller, hur vi har tagit fram mjölet. Det kanske inte, redan nu, spelar någon roll. Inte vet jag. Och då om man nu tar en väldigt stor diskussion och pratar om det här med ekologiskt eller konventionellt eller djuruppfödningen eller inte och så vidare, så kan det ju bli en väldigt skev debatt. Det tror jag är en farlig konsekvens som vi kan se.

[...]

Sören: Många gånger blir dom här diskussionerna väldigt polariserade, och det tycker jag är väldigt tråkigt. För vi skulle gärna vilja öppna upp gården mer kanske för att, besökare och skolklasser och alla möjliga så. Men idag vågar man inte göra det.

[...]

Per: Bara en sån här trevlig sak som kosläpp på våren, det har ju gått helt överstyr när det kommer folk och ska sabotera det då.

Sören: För att man ska släppa ut djur på bete.

Per: Ja. Det som är den svenska modellen, alltså vi måste släppa ut våra djur, eller alla skulle egentligen vilja släppa ut, och så kommer det nå, nej, det är makalöst.

I den traditionella bondens livsform finns en syn på sig själv som vårdare och skötare av djur och natur, men också, som producent av mat (se t.ex. Flygare & Isacson 2003; Djurfeldt 1998). Samtidigt har kommodifieringen av maten betytt två saker: för det första har andra livsformer (t.ex. men absolut inte begränsat till, djurrättsaktivister) i samhället en bild av jordbruket som står långt ifrån lantbrukarens där hen är någon som jobbar *med* naturen; och för det andra, har marknadens konkurrens drivit på gårdarnas rationalisering mot större enheter, både vad gäller fält och besättningar, vilket betyder att kanske

även lantbrukarens självbild och därmed livsform förändras när också lantbrukaren själv alieneras från sina djur (jmf. Addicott 2016, s. 202f):

Ninni: Men sen är det ju också så att det blir ju, för mig så blir det inte jordbruk, det blir köttfabriker. Och det är inte ett jordbruk som jag vill stödja. Men det är ju, jag förstår ju samtidigt att det är det man måste ha om man ska kunna rulla runt, idag. Men det blir så stora besättningar, det blir ju

Niklas: Ja.

Ninni: Inte klokt tycker jag. Nu vill inte jag ha någon Astrid Lindgren-värld med två kossor och en höna, det är inte det, men det blir ju.

Niklas: Det blir ju väldigt stora kolosser av det va. Och det är ju.

Ninni: Ja, förut då kanske bonden kände

Niklas: Det krävs ju det

Ninni: sin besättning, hur ska dom kunna göra det idag, idag är det ju en dator som talar om att den här kossan hon mår inte så bra. Det finns ju inte närhet till djuren.

Niklas: Nej, det går ju inte.

Ninni: Nej.

Niklas: Nej, när det börjar bli så där stora.

Ninni: Ja.

Niklas: Nej, det är... nej.

Ninni: Nej.

Med skiftande yttre villkor för livsformen uppstår en konflikt i livsformen (Højrup 1983, s. 20). Att jobba nära och med naturen, ett så viktigt drag för den traditionella bonden (Gunnarsdotter 1999, s. 31f) ifrågasätts när enheterna blir så stora att det inte blir möjligt att se det individuella djuret. En känsla som Mellangårdens Måns hade redan på 80-talet i den då moderna, automatiserade¹⁹ grisbesättningen:

Det som jag inte tycker om är att det skall så hårt räknas ekonomi på allting. Det är en nackdel när det gäller djur. I första hand får man se till ekonomin och i andra hand till djuren (själva). Det har blivit mer utpräglat på senare år (1981).

¹⁹ Tyvärr finns inte plats här att vidare diskutera automatiseringens effekter på relationen mellan jordbrukaren och dess djur och fält. Se t.ex. Addicott 2016.

6 Konsekvenser i livsformen

Spår av andra livsformer

Den traditionella bondens liv kretsade kring gården (Højrup 1983; Jansson 1984; Djurfeldt 1994). Det var där arbetet, familjen och hemmet fanns, tre enheter som hängde ihop vilket, tillsammans med arbetet med och i naturen, innebar att livsformen var särskild från andra livsformer i samhället. Som vi har sett hittills är livsformen som bärs av gårdarnas folk idag brokigare, men i vilken grad och på vilket sätt ska vi nu undersöka närmare.

Frihet och flexibilitet – där bondens livsform möter projektledarens

Sofia: sånt som idag. IKEA, Per och jag har vart och köpt köket. Planerat köket. Är det punka på däckerna så åker jag och fixar. Hämtar och lämnar reservdelar. Sköter mycket med fastigheterna, bostäderna vi har. Är det nånting som är trasigt och elektriker, det ska målas eller. Byta hyresgäster, det är inte städlat och. Så den biten gör jag också då.

Sofia på Sörgården arbetar halvtid för svenska hästavelsförbundet, på distans eftersom kontoret ligger i Skåne. Hon jobbar mest i projektform, och med datorn som främsta arbetsredskap fungerar det bra att arbeta hemifrån. Den andra halvan av hennes arbetstid går till sysslor på gården som hon berättar om i citatet. Hon går upp vid sex och släpper ut hundar och hästar så fort det blir ljust ute. Sedan äter hon och Sören frukost och hon går ut i stallet klockan sju. Efter det jobbar hon oftast från 9–12 för hästavelsförbundet, innan hon fodrar hästarna lunch. Men hon är flexibel, och kan lika gärna göra jobbet på eftermiddagen och ta hand om gårdens sysslor på förmiddagen. Att arbete och hem sammanfaller betyder att Sofia kan sköta om hundarna och hästarna: ”det blir för mig livskvalitet”. Trots att Sofia inte är direkt involverad i jordbruket, påminner hennes dagar till stor del om den traditionella bondens vardag. Hemmet och arbetet sammanfaller på gården, vilket betyder att också gränserna mellan hem, arbete och fritid suddas ut. För Sofia är arbetet visserligen lönearbete, men hon lägger upp tiden som hon vill vilket betyder att hästarna och hundarna, som inte är del av hennes arbete, finns närvarande under arbetsdagen. Det är inte bara den traditionella bondens vardag som Sofias dagar påminner om, de liknar även på sätt och vis den dåvarande brukaren, Eriks, arbetsdagar. Erik som var djupt engagerad i jordbrukssverige arbetade en del hemifrån, men reste också dit jordbrukssverige fanns. Sofia

flyger ned till Skåne minst varannan vecka, och arbetar där hästarna och hästsverige finns, på Solvalla, i Linköping, på Ultuna.

Sofia framhäver flexibiliteten i sitt arbete som något mycket positivt. Bönder och företagare (Djurfeldt 1998), brukar kalla det för frihet. Norrgårdens arrendator Arne pratar om den i termer av att han kan åka iväg en sväng om han vill, bara djuren får mat. Även om han är bunden vid gården på grund av djuren, så är arbetet flexibelt på så vis, det är inte som att ha mjölkkor. Norrgårdens Niklas menar att friheten i att göra det man vill under dagen är något som han kan sakna med att vara grävmaskinist istället för bonde. Per säger samma sak: ”Ja, men det bästa det väl friheten. Tror jag. Det är få dagar som någon annan bestämmer åt oss vad vi ska göra”.

Ofta är det just friheten som bönder framhåller som det bästa med yrket (för nordisk syntes se Gunnarsdotter 1999, s. 31f; och internationell: Stock & Forney 2014, s. 161f), något som har relativiserats av sociologen Göran Djurfeldt (1998), som menar att den frihet bönderna talar om egentligen handlar om det tvång de inte är underställda; att lyda under en chef och att inte få bestämma ordningen för arbetsuppgifterna:

Är man bonde och vill förbli det, är man tvungen att anpassa sig till ett antal omständigheter som sätts av marknaden och jordbrukspolitiken - för att inte tala om vädret! [...] Detta är ett slående exempel på ideologiens makt att styra sociala agenters uppfattning av en social situation och påverka deras handlande (1998, s. 15).

Men kanske handlar bönders (och egenföretagares) frihetskänsla inte om självbestämmandet, utan friheten från tidens konstanta bojor. Jag påstår inte att stress saknas inom jordbruket, varken då eller nu, tiden är alltid knapp under såväl vår- som höstbruk. Men när arbetet också är livet, är inte arbetet något som måste göras färdigt för att man ska få tid att leva. Flygare hänvisar till Lennart Lundmark som ”anser att vår samtid betraktar tiden som en resurs, något vi kan fylla med aktiviteter som vi uppfattar som värdefulla” (1999, s. 125). I bondesamhället var tiden relaterad till uppgifter, snarare än pengar (ibid.). För Sofia som jobbar förtroendebaserat, halvtid, på distans och under de timmar det passar henne omvandlas även lönearbetet till uppgifter som ska göras, hennes livsform blir inte längre lönearbetarens.

Gårdens betydelse

Precis som vad ett arbete är förändras med produktionsformen gör också gårdens betydelse detsamma. När jag frågar Margareta på Mellangården om det går bra att fortsatt kalla hennes och Måns gård för Mellangården, säger hon att ”ja, det går bra, trots att den är borta så att säga. Som gård”. För henne är inte gården längre en gård utan produktion och utan mark. Kvar finns en klunga byggnader som de bor i och hyr ut. För den traditionella bonden är driften ett produktionsmedel, den är ett redskap och en plats för livsmedelproduktion. Så var det under 80-talet, när gårdarna producerade fläsk, mjölk, nöt, hö och spannmål. Idag är gården inte längre ett produktionsmedel på Norrgården, på Mellangården är den enda driften uthyrning av ekonomi-byggnaderna, vilket inbringar en inkomst även om ”produktionen” ser anorlunda ut. På Sörgården fortsätter gården i allra högsta grad att vara ett medel för produktion. Men den är också kultur och historia:

Sören: Går dom att använda så är vi rädda om dom, och underhåller. Vi river ju inte i onödan.

Martina: Så [...] ni har inte kvar nåt bara för att det är gammalt?

Per: Jo, det får man väl lov att säga.

Sören: Dom här röda magasinerna här i allén som du såg, dom fyller egentligen ingen funktion idag. Men det tillhör ju liksom lite av kulturen och historien här. Så dom är vi lite rädda om. Men det är bara kostnader. Men, det får man väl ta ibland när det ligger på såna saker som inte är så stora. Det är ju lite färg och lite tegelpannor.

Per: Nej, det är ju inte så att vi har kvar gamla hus som står och förfaller, utan då får man ju riva dom då förstås. Men annars så, det är ju ett antal av dom här husen som vi inte använder, så är det ju.

På Norrgården har man samma utgångspunkt, att restaurera, men inte samma ekonomiska förutsättningar.

Ninni: Nu brottas vi väl med den här gammelkåken. Hur man ska göra med den. Ska man riva den, eller ska man göra nånting med den? Men det är ju så stora pengar.

Niklas: Och det ger ingenting tillbaka, så. Det är för nöjes skull, men lägga ner hundra tusen för nöjes skull, det är i det här sammanhanget till ingen nytta.

Ninni: Samtidigt så ger den ju gården karaktär.

Martina: Det är det gamla mangårdshuset?

Niklas: ja. Så att det är. Jag vet inte, hur man ska göra. Vad man kan göra åt det riktigt men. Man måste väl börja göra någonting snart om det ska stå kvar så att.

Ninni: Ja, i alla fall taket.

Niklas: Taket börjar bli dåligt på det så.

Det gamla mangårdshuset som Niklas och Ninni diskuterar brukade hyras ut till sommargäster. Idag är hyresgästerna borta och det börjar bli dags att renovera huset, men frågan är om man vill lägga pengar på ett hus där ingen bor. David och Anna resonerade liknande, men -81 var vikten vid funktion ännu större än idag. Vilka effekter får det att man bevarar byggnader på gården? Kanske måste man vända på frågan, vad betyder det att Sörgårdens trädgårdsmästarbostad är borta, och att parken idag blivit en skogsdunge? Traditionens, historiens och kulturens spår blir inte längre synliga i landskapet, och gården kunde ha varit vilken som helst. Men det är det inte, det är en gård från 1600-talet, och genom att bevara det som varit materialiserar de dåvarande brukarnas livsform i gården. Den gamla byggnaden med sina två flyglar, allén, vetskapen om att det funnits en park, påvisar att det är en särskild livsform som levat här, storbonden (Djurfeldt 1994; Højrup 1983). Tas byggnader som inte används bort förenklas arbetet på gården eftersom det blir mindre att underhålla, men det är viktigare att bevara än att få mindre arbete, vilket också syns i Norrgårdens exempel med gammelkåken. Även om de tycker att det känns onödigt att lägga så mycket pengar på något som inte används, funderar Ninni och Niklas ändå på hur de ska göra. En restaurering som bevarar är ett sätt att inte glömma. Men det är också ett sätt att leva i det gamla. Annat var det på 80-talet, då hade man ”inte råd att vara romantisk på landet” enligt Margareta angående vedspisen som de rev ut när de flyttade till Mellangården.

Av avsnittet om hur akademiförvaltningen köpt gårdar i Mellangårdens bygd har vi sett att en gård också är en investering. Och här finns en stor förändring i vad en gård är – den har blivit viktigare som investering. I början av 90-talet köpte Niklas sin mammas föräldragård i grannkommunen, huset är avstyckat idag, fastigheten består av 10 hektar åker och 35 hektar skog. Han brukade den bara något enstaka år. Men nu gör den dock ingen skada eftersom det är bra mark.

Niklas: Det genererar ju lite pengar i alla fall. Det gör det ju. Och mark är ju aldrig fel att ha. Det behåller ju värdet.

Ninni: Nej. Men där är det ju ganska så bra priser på marken tror jag, för där är det så många hästgårdar som vill ha mark.

Ur ett markperspektiv blir det tydligt att en gård är något man investerar pengar i, som vi har sett för att öka produktionen, men den är också en ekonomisk trygghet. I enlighet med Chayanovs familjejordbrukslogik, som den

traditionella bonden får sägas följa, skulle gården byggas upp för att säkra framtiden för nästa generation (Chayanov 1986, S. 245ff). Det var ett sätt för föräldrarna att göra investeringar för barnens nytta. Sedan 80-talet har markpriserna gått upp väldigt mycket, vilket beror på kapitaliseringen av jordbruksmark i allmänhet, och tätortsnära jordbruksmark i synnerhet (Jordbruksverket 2015, s. 20f; Prop. 2016/17:104, s. 94). Gårdens mark har gått från att främst vara något som kan trygga försörjningen till att bli något att tjäna pengar på, vilket akademiförvaltningens agerande visar, men också Norrgårdens Ninni och Niklas som pratar om att det är bra att ha mark när köpvilliga hästägare ökar värdet på marken. Konsekvensen blir att det endast är de som redan har tillräckligt mycket kapital som kan köpa mer mark, varför kapitallogiken P–V–P' än en gång gör sig påmind som nödvändig för bonden i nyliberalismen.

Gården är alltså inte bara en strikt ekonomisk investering eller ett produktionsmedel, den är också något att sköta om. Det är en plats som påminner om traditionen, historien och kulturen, den gemensamma och den egna familjens, sedan långt tillbaka men också kort. Det här är något man måste förhålla sig till när taket håller på att rasa ihop på ett gammalt hus. Att renovera, sköta om och vårda är ett sätt förvalta en gård och att bry sig om den. Norrgårdens Niklas sköter om gården på samma sätt som David skötte om den, för att man ska göra det, det tillhör livsformens ideologi (Højrup 1983, s. 21). Det som skiljer sig från 80-talet är egentligen inte vårdandet och skötandet av gården i sig, utan renoveringstakten som varit hög på gårdarna, samt att funktionaliteten var långt mycket viktigare än estetik och bevarande förr. Funktionaliteten är fortfarande viktig, men draget av bevarande finns närvarande på alla gårdar. Gården är således mer än ett hus att bo i. Det är en plats som förankrar informanterna i tiden. Norrgårdens Ninni jämför hur det var på Davids och Annas tid, då hemmet var öppet och gästfriheten stor. De vill försöka bevara den öppenheten berättar hon. När samma familj bor kvar på gården skapas värden som förs vidare generation till generation. Och även om den förra generationen är borta finns de fortfarande där. Även om släktband saknas vill Sörgårdens folk bevara den gamla kulturen och historien. På så vis är förfärderna synliga i byggnader och i landskapet, de finns kvar i tankarna. De nuvarande brukarna blir ihopkopplade med de tidigare. Sammanfattningsvis är gården ett produktionsmedel, en investering, något att sköta om och vårda,

något som förankrar i tiden, men det är också en fast punkt i tillvaron, ett hem som är ens eget, mitt, vårt.

Generationsväxlingens självklarhet?

En kris av det fria valet

En brännande fråga i Europa är vem som ska producera maten i framtiden. Den så länge självklara generationsväxlingen – från far och mor till (oftast) son och (ibland) dotter – är inte längre självklar (Fischer & Burton 2014; Burton & Fischer 2015; Joosse & Grubbström 2017, s. 199; Chiswell & Lobley 2015). Fischer och Burton (2014) menar snarare att jordbruket är i en kris vad gäller generationsväxlingen, av olika anledningar. Det handlar delvis om pris-kostnadsklämman, men också inflationen i markpriser, förändrad arbetsmarknad och jordbrukspolitik samt ökade individualistiska värderingar (s. 417f). Som vi har sett ovan tillhör generationsväxlingen den traditionella bondens livsform; gården är själva produktionsmedlet som familjen äger, och det bör stanna inom familjen (Højrup 1983, s. 68f).

På Norrgården skedde en lyckad generationsväxling, men på Sörgården och Mellangården blev det ingen. I Mellangårdens fall har vi sett att bondens livsform inte lockade Mikael tillräckligt när det fanns möjlighet att jobba med annat. Kanske fanns också andra faktorer som spelade in: på 80-talet oroade sig Margareta över att ingen av pojkarna skulle komma in i jordbruket tillräckligt fort, att de skulle få lov att börja jobba utomgårds eftersom Måns var så pass ung. Det skulle i så fall leda till att de skaffade sig andra karriärer. På Sörgården var det nära att dottern Karin tog över, hon och hennes far diskuterade det i början av 90-talet, då var det mycket ekonomin som spelade roll – skulle gården gå runt? Men också: hade hon tillräckligt intresse? Att dessa frågor kom upp handlade kanske till viss del att Karin aldrig fullt socialiserades in i jordbruket och dess livsform, hon bodde mestadels hos sin mor i stan och kunde likt Mikael överväga sina möjligheter.

På dagens Sörgården har driften bara varit igång i tre år, varför Sören menar att han inte tänker så mycket på en eventuell generationsväxling:

Sören: Äldsta dottern är inte så intresserad, men, nej. Dom är roade och lyssnar och dom är med och så, men. Jag tycker att intresset, det är lite tidigt liksom att se om dom är intresserade av att ta över och såna här grejer [...]. I den åldern så är man ganska sökande och vill prova, och det tycker jag att man ska göra. Så att man hittar det man själv känner för. Men dom trivs ju väldigt bra här. Och tycker

att det är fantastiskt, och är gärna med om man är ute och så där och. Med djuren eller ja, kör.

Martina: Det är inget som du tänker på?

Sören: Nej, jag gör faktiskt inte det. Utan det är sånt som får ge sig. Dom ska ju hålla på med det dom vill. Dom ska inte känna sig tvungna att göra nånting. Tycker jag. Men nu är det ju så att, ja, den äldsta ska väl kanske börja plugga på universitetet i höst, men dom är ju fortfarande i gymnasieåldern, och då är man ju, kanske inte riktigt på det hela klar med vad man vill göra. Eller vad säger du?
(skratt)

Martina: Nej, jag vet inte om man nånsin blir klar med det.

Sören: Nej, precis. Och det kan ju ta ändringar liksom det gjort för mig också.

För Sören likt andra (se t.ex. Brandt & Overrein 2013; Flygare 1999) är det viktigt att framhäva att generationsväxlingen ska vara ett fritt val. Och idag är det nog i större utsträckning ett faktiskt fritt val (se t.ex. Chiswell & Lobley 2018), till skillnad mot 80-talet, då det till viss del var annorlunda på våra gårdar. Det fanns en större förhoppning om att gården skulle gå i arv, och barnen var också i större utsträckning (än idag – se Brandt & Overrein 2013) socialiserade in i yrket (Jansson 1984; jmf. Flygare 1999): ”[G]enom att leken övergår i allvar, tränas man i skilda arbetsuppgifter” (Jansson 1984, 108). På 80-talet hjälpte alla barn på gårdarna till i olika utsträckning. På Norrgården körde 14-åriga Niklas gärna harven efter skolan, på Mellangården hjälpte främst Mikael men även Ola (något motvilligt) till med både grisar och åkerbruk. De fungerade, likt barn i jordbruket traditionellt, som ett smörjmedel i maskineriet (Flygare 1999). Fortfarande framhävde föräldrarna det fria valet, men var tydliga med att de förväntade sig att något av barnen skulle ta över. I sin avhandling om jordbrukets kontinuitet under 1900-talet frågar Irene Flygare om vad man hade gjort om inget barn ville ta över, men de flesta tycker att det är en icke-fråga (1999, s. 362).

Jag vill föreslå att skiftet i graden av hur egentligt fritt valet att ta över var och är, till stor del handlar om livsformshybridiseringen i jordbruket. Vi ska här återvända till vad en livsform faktiskt innebär. Det är ett kultursystem av värderingar, som har en egen ideologi som håller

menneskena på plads i livsformen ved at give dem et bestemt billede af verden, ved at foreskrive hvad der er selvfølgeligt og rigtigt og ved at fremstille idealet for det gode liv(sforløb). Den foreskriver ganske enkelt menneskenes opfattelse af deres egne handlemuligheder ved at forme deres tankebaner og bevidsthed. Ethvert menneske vil derfor opfatte sin måde at leve på (eller det ”ideal” der tilstræbes) som den naturlige og rigtige (Højrup 1983, s. 21).

På Norrgården har vi tydligt sett att Niklas bär den traditionella bondens ideologi, han tänker att det goda livet finns på gården. Men Mikael's goda liv fanns inte där. När livsformerna späds ut och blandas blir generationsväxlingen en osäkerhet snarare än en självklarhet. Det kulturella systemet av värderingar kommer inifrån, men dess inre existensvillkor hänger ihop med livsformers yttre villkor (Højrup 1983, s. 181ff) vilka vi sett har förändrats sedan 80-talet. Om inte det är ekonomiskt möjligt att vara jordbrukare på en liten gård, spelar det ingen roll om man bär på bondens traditionella livsform.

Vilka konsekvenser får det då att bondens livsform inte förs vidare? En stor kontrast mellan dennes och lönearbetarens är att barnen inte längre socialiseras in i föräldrarnas yrke när detsamma flyttas utomgårds. Varken 10-åriga Mattias på Norrgården eller 15-åriga Rafael på Sörgården är med och lär sig om barnskötarens yrke eller hur hästavelsprojekt går till. Tanken blir idag absurd. När Mellangårdens Ola och Mikael intervjuades på 80-talet menade de att de lärt sig att ta ansvar genom att vara med i arbetet på gården, och också genom att känna förväntningarna om att de skulle ta över gården.

Generationsväxling som förändring och hopp

Den mest kritiska tiden i familjejordbrukets utveckling är generationsväxlingen (Flygare & Isacsson 203, s. 50ff). På Norrgården byggde David och Niklas en ny verkstad och spannmålstork, år 1983, när Niklas skulle ta över gården:

Det var ju för att Niklas ville överta gården [...] han var 16 ungefär [...] men mycket intresserad av att fortsätta och han ville gärna bo där. Och det betydde att för att han skulle kunna ta sig fram ekonomiskt så byggde vi upp torken. Och det hjälptes han och jag åt med (David, 1992).

Barnen till brukarna är nästa länk i kedjan, och det blir därför meningsfullt att fortsätta att investera i gårdens verksamhet när man vet att ens barn kommer att fortsätta driften (den s.k. successionseffekten (Lobley, Baker & Whitehead 2010); se också Grubbström & Eriksson 2018, s. 7). Men växlingen kan också innebära att jordbruk läggs ned (Hansen 1998 s. 72ff), så som skedde på Mellangården. För Norrgårdens Niklas innebär den kommande generationsväxlingen ett litet hopp:

Ninni: Ibland så tror jag att du hoppas på att dom vill odla. Men det kommer dom aldrig att göra Niklas.
Niklas: Nej, det tror inte jag heller att dom kommer att göra.

Ninni: Nej.
Niklas: Så är det.
Ninni: Men det kan du ju inte säga, för vi odlar ju inte heller.
Niklas: Nej, jag vet (skratt). Men det hade ju varit roligt!
Ninni: Mm. Så du får hjälpa till.
Niklas: Ja, jo, det var mest det (skratt).

Och skulle någon av pojkarna vilja ta över och bo kvar, så bävar Ninni inför hur den ena ska kunna lösa ut den andra. Många är historierna om bråk om pengar, och kanske blir det värre i en tid där markpriserna gått upp. Sedan år 1995 har markens värde ökat med 360%, trots att lönsamheten minskat (SOU 2014:38, s. 34).

Framtidsutsikter

Läsaren har nu fått följa de tre gårdarnas inbördes olika förändring. Åttiotallets representativa jordbruk har här förvandlats till tre förändringslopp. Sörgården representerar numer den stora gården som överlever, Mellangården exemplifierar den avstyckade gården och Norrgården det lilla deltidjordbruket som till slut besegrades. Dessa tre spår fortsätter in i tankarna om framtiden som finns på gårdarna. På Mellangården ses jordbruket som en omöjlighet, på Norrgården är det fortfarande en dröm, och på Sörgården är det en självklarhet.

Hopp och fortsatt rationalisering

Martina: och hur ser ni på framtiden för svenskt jordbruk?
Per: Jag tror inte att vi skulle ha givit oss i kast med det här om vi hade varit negativa.

På Sörgården har man hopp inför framtiden. Spannmålstorken som byggdes år 2017 är medvetet överdimensionerad för driften de har nu. Det är för att de i framtiden ska kunna utöka. Detsamma gäller stallet som har plats för 60 djur. Begränsningen sitter i tillgången på mark, både åker och beten, det finns ingen "ledig" just nu²⁰. Med den överdimensionerade infrastrukturen är de dock redo att slå till när möjligheten uppenbarar sig.

²⁰ Den vanligaste orsaken till att man inte får tag på mark är att andra brukar den. Konkurrensen om mark brukare emellan är en anledning till prisökningen på mark och arrenden (Jordbruksverket 2015, s. 24).

Men trots goda framtidsutsikter är Per medveten om att skruvarna dras åt i och med den ökande kapitaliseringen av jordbruksmark. Priset på jordbruksmark har ökat konstant sedan EU-inträdet, medelvärdet på åkrar har mer än sexdubblats och på betesmarker är ökningen ännu större (Johansson & Nilsson 2012, s. 10; SCB 2018, s. 144f). Sören och Per ser också en fortsatt utveckling av större enheter framför sig, inte minst för att ha råd med anställda. Men större enheter gör också lantbruket sårbarare. Det är en anledning till att de tror att fler kommer att driva jordbruket i bolag, likt dem själva – redan nu en uppåtgående trend i jordbruket (SCB u.å.a). Att rationaliseringen kommer att fortgå är de därmed säkra på, men hur den kommer att se ut är omöjligt att säga.

Martina: Men större enheter tror du att det kommer att gå mot, ändå?

Per: Ja, helt övertygad om det. Sen är det ju inte, det är ju ingen lösning för, men det är nog en utveckling som vi kommer att se. Sen är ju frågan då, alltså hur ser man på en framtid, kommer vi fortsätta på det här sättet om tio år? Vi kommer ju sannolikt att odla vete och korn.

Sören: Mm.

Per: Jag tror inte att man trodde att det skulle ske en så kraftig rationalisering för trettio år sen heller, man hade liksom inte den framtidssynen. Det har jag mycket svårt att tro. Så att vi, jag tror inte att vi har en aning om vad som händer om tjugo år.

Sören: Nej! Jag tror inte att takten kommer att gå ner.

Per: Nej.

Sören: I rationaliseringen.

Och visst fortgår utvecklingen. Rotz et al. (2019) menar att jordbrukarna till viss del utgör en del av den nya tidens ”digitala arbetare” i och med möjligheten att samla information om dem i molntjänsterna. På Sörgården används förstås informationen i driften, men likt internetjättar som Facebook och Google är jordbrukssystemens insamlade information värdefull även för andra än användaren, t.ex. i företagets utveckling av nya produkter.

Bostäder snarare än matproduktion

Mellangårdens Mikael tror inte att det kommer bli någon odling på gården igen, eftersom det är universitetet som äger jorden numer. Och ”det är ju omöjligt att återarrendera eftersom universitetet har en egen vilja”. Det han kan tänka sig vore mest troligt, förutom den nuvarande formen, är att någon köper Mellangården och bygger bostäder på den, eftersom det är så nära stan. ”Farsan har sagt en gång att ’skulle det bli så om jag är borta, så ni får sälja, sälj det dyrt! För den som köper det kommer riva och bygga hus’”.

Längtan efter att bruka

På Norrgården ser framtiden osäker ut. Niklas och Ninni har svårt att se hur den kommer att se ut. Kommer de att följa gårdstraditionen och flytta från gården för att någon av pojkarna tar över? Ninnis farmors hus kommer att bli ledigt. Det ligger inne i centralorten. Där skulle hon kunna tänka sig att bo. I nästa ögonblick skämtar hon om att Niklas kanske kan arrendera Arnes gård när han slutar. Det är en tanke som aldrig slagit Niklas. Det står klart för paret att Norrgården är för liten enhet för att brukas igen som sådan, om man inte börjar med någon specialgröda. Men med mer mark? Niklas längtan efter att bruka jorden kommer nog aldrig att gå ur honom. Tidningen Land ligger på bänken, ATL läser han i telefonen, hela familjen åker på maskinvisningar. Men det är otroligt stora investeringar i jordbruket, och att bära det själv som privatperson är riskabelt. Ninni är dessutom avogt inställd till att ta lån, hon tycker att det är obehagligt. Ett drag som länge karaktäriserade bönder – men inte längre, eftersom det är omöjligt att spara ihop summorna som investeringarna kräver idag. Och dessutom, nu har de vant sig vid att ha två heltidslöner. Vill de verkligen gå tillbaka till den mer knappa ekonomin som ett jordbruk innebär?

7 Förändringens natur?

Måns och grisarna

Handlingsutrymme

Bakom all förändring finns människorna och deras handlande. Ett handlande som påverkas av det som varit och är. På Mellangården var det Måns allergi som gjorde att de tog beslutet att sluta med grisproduktionen.

Margareta: då drog han några djupa andetag, innan han gick in, vi hade ingång här och så var det utgång i andra änden, så då höll han andan medan han gick runt och tittade liksom. 'Är det nån sjuk, är det nån som behöver...' (skratt) Ja, du sa att du gjorde så ja.

Måns: Jo, men jag andades ut.

Men Måns var inte ensam om att sluta med grisproduktionen. Antalet slaktsvin i Sverige nådde sin topp under slutet av 80-talet, och har sedan dess dalat (Morell 2011, s. 87; SCB 2018, s. 89). Förklaringen ligger i att marknaden var mättad och senare med EU-inträdet utländsk konkurrens (Morell 2011, s. 87). Måns anledning, allergin, är alltså en helt annan anledning än vad som redovisas i statistiken. Individer är komplexa. Sällan går det att utröna en orsak till varför saker och ting blir som de blir, livet är sällan svart eller vitt. När Margareta och Måns kom till Mellangården var egentligen tanken att de skulle ha ett suggstall. De hade tänkt bygga om det befintliga kostallet, men måtten stämde inte, så därför blev det slaktsvin. På så vis påverkade det förflutna framtiden genom den fysiska miljön. Vilka alternativ hade då Måns till att göra sig av med grisarna? Kunde han handla på något annat sätt? Livsformen på Mellangården var på många sätt den traditionella bondens. Måns hade hjälp av Margareta och de två sönerna i lantbruket, även om det var han som var huvudansvarig. Arbetet hade hemmet som utgångspunkt. Mikael eller brodern Ola hade kunnat ta över själva grisskötseln, eller så hade Margareta kunnat tagit på sig ansvaret. Grisarna *hade kunnat* funnits kvar. Men Måns valmöjligheter begränsades av alternativa arbetsmöjligheter, och familjens vilja att förverkliga sig själva. Margareta sökte sig utanför jordbruket för att hon ville ha något eget: "Det är inte för att vi är beroende av pengarna. Jag vill inte gå hemma jämt, jag känner mig som en piga. Jag trivs väldigt bra med mitt jobb" (1982), hon visste att hustrun i bondehushållet ofta får göra de minst kvalificerade uppgifterna (en uppfattning som speglar dokumentationen av kvinnors plats i det traditionella jordbruket (Flygare 1999; Flygare & Isacson 2003)), och hon ville inte ha ett sådant liv. Många

andra kvinnor sökte sig i samma tid en försörjning utanför hushållet (Flygare & Isacson 2003). Mellangårdens Mikael och Norrgårdens Niklas tillhör en generation som hade möjlighet att säga nej till jordbruket. Men det handlar om mer än individuella preferenser, det handlar också om ekonomin och gårdens storlek. Låt oss ponera att Sörgården hade haft grisar och brukaren blivit allergisk. Vad hade hänt då? Där har man alltid haft och fortsätter än idag att ha anställd(a) på gården. En anställd kunde tagit hand om grisarna den timmen som krävdes om dagen, så att brukaren, Erik eller Sören, fortsatt kunnat koncentrera sig på övrig drift.

Att leva, producera och slakta – kunskapens pris

Grisarna utgör också utgångspunkt för en annan slags komplexitet, nämligen bondens relation till djuren. På Mellangården brukade Margareta och Måns slakta två grisar om året på gården med hjälp av en yrkesslaktare i området. Efter hand slutade de dock med det eftersom Måns tyckte att det var otäckt. Då köpte de hellre köttet i affären, men nuförtiden äter de knappt fläskkött alls eftersom Måns har fått nog av det. Även den som har hand om produktionen kan tycka att det är obehagligt med slakten. Alienationen är inte fulländad för den som känner till uppfödningförloppet.

En mångfald av orsaker

Evolution?

Norrgården representerar ett förändringsförlopp för den bortrationaliserade gården. Redan på 80-talet var gården enligt Flygare dömd att rationaliseras bort, och vi har sett att den är en alltför liten enhet för att gå med vinst idag. Här spelar marknaden en stor roll genom pris-kostnadsklämman. Det verkar nästan som att Norrgården hade ett bestämt öde, den följde bara evolutionen – inte rätt lämpad för att överleva. Men det är inte bara den ekonomiska utvecklingen som styr en gårds öde. Under 90-talet lades mycket av Norrgårdens mark i träda under Omställning 90, vilket betyder att statens styrningar påverkade gården. Under några år var endast 15 hektar i produktion. Hade omställningen inte kommit kanske Niklas hade jobbat hårdare med att hitta den där specialgrödan. Men också Ninnis gräsallergi spelar en roll. Läsaren har inte känt till den förrän nu, och det gjorde inte heller Ninni innan hon träffade Niklas:

När jag var nykär och åkte med Niklas i traktorn då hamna jag på akuten med syrgas!

Om inte allergin funnits där kanske Ninni varit aktiv i jordbruket också hon, och kanske, kanske, hade de tillsammans hittat ett sätt att diversifiera gården och på så vis tagit sig ur klämman (jmf. Nelson & Stock 2016; Bernstein et al. 2018, s. 696f).

När saker bara händer

På Norrgården hade Niklas och Ninni får i cirka 10 år. Hur det blev så var en ren slump – Niklas kompis saknade beten till sina får, så fåren fick beta på Norrgården och flyttade senare dit permanent eftersom de var bra att hålla undan slyn. Med tiden växte besättningen. Niklas sa vid samma tidpunkt att det hade med omställningen att göra: ”För att visa upp liksom... nånting måste man ju ha när perioden är slut [...] men jag kommer alltid att ha lite kvar just för att hålla rent runt husen här, för det är inget som går att plöja upp”. Det behövdes också fler får för att Niklas skulle slippa betala tillbaka delar av stödet vid EU-inträdet 1995. När alla får slaktades ut år 2002 var besättningen uppe i 40 tackor. På en 35 hektar stor gård är det en ganska stor del av driften. Fler får skaffades på grund av politiska incitament, men att det fanns får på gården överhuvudtaget var inget noga överlagt beslut. Fåren på Norrgården visar hur världen omkring oss förändras beroende på både slump och planer, på grund av interaktioner med andra och med samhället.

Sakta går tidens gång, men framtiden skymtar

Arne, arrendatorn på Norrgården, har genomlevt jordbrukets förändring från tröskverkens och självbindarnas tid. Idag avstår han GPS- och precisionstekniken som är den senaste teknologin. Jordbrukets utveckling inom mekanisering och biokemi, och nu senast digitalisering, har haft enorma konsekvenser. I den enskilda cellen som Irene Flygare skriver om (Jansson 1984), går däremot tiden makligt fram och driftens förändringar sker oftast på grund av noga överlagda beslut. Men tittar man noga går det kanske att skymta framtidens lantbruk. På 80-talet användes Mellangården länge som försöksgård av Jordbrukstekniska Institutet. Här provodlades energiskog och en liten biogasanläggning sattes in i lagården redan på 80-talet. Två nyheter som idag knappast väcker uppmärksamhet.

8 Slutord

Livsformsbegreppet har i uppsatsen varit användbart för att förstå förändringarna som har skett sedan 80-talet. Med hjälp av de idealiserade tre livsformerna företagaren, lönearbetaren och den traditionella bonden har vi sett att det är svårt att bära den traditionella bondens livsform idag, eftersom det inte finns tillräckliga yttre existensvillkor (Højrup 1983 s. 179ff). Vi har också sett att det har uppstått en hybridisering av lönearbetarens livsform med två olika logiker som kämpar mot varandra. Men framförallt har vi sett hur livsformerna flyter ihop och blandas i samma bärare. Begreppet ska vara ett verktyg för att hitta de olika spåren av livsformer, som sällan bärs i ren form (Højrup 1983, s. 63), men samtidigt kan jag inte låta bli att undra om inte ingången till begreppet – produktionsform – (Højrup 1983, s. 38) håller på att bli föråldrat? För samtidigt som livsformerna baserade på produktionsform flyter ihop och får liknande logiker i marknadsekonomin, verkar polariseringen i samhället öka om vi får tro Pers och Sörens resonemang, ett resonemang som också funnits i samtalen på de andra gårdarna. En sammanblandning av livsformer borde innebära att vi förstår varandra bättre, att vi delar vår bild av världen med fler. Kanske behöver vi hitta en annan huvudingång till livsformen, göra nya första grova kategorier. Vad produktionsformsingången å andra sidan klart bidrar med är att synliggöra glömskans logik (med ”glömska” menas här att åsidosätta något eftersom det inte syns från vårt perspektiv, vår livsform (Højrup 1992, s. 29)). För är det något som livsformsanalysen har visat i mitt material så är det att det finns en annan logik än den förhärskande nyliberala. Den traditionella bondens (och Chayanovs familj jordbrukares) logik kan utan problem existera i en marknadsekonomi – det gjorde den en bit in på 80-talet. Men den kan inte göra det utan att dess yttre existensvillkor uppfylls, och det, är ett arbete för politiken (jmf. Højrup 1983, s. 35ff) – om vi vill ha kvar de mindre familj jordbruken vill säga.

Litteratur

- Addicott, J. E. 2016. Satellite Farming, Food, and Human Wellbeing, i Ormrod, J. S. & Dickens, P. *Changing our environment, changing ourselves: nature, labour, knowledge and alienation*. London: Palgrave Macmillan, ss. 171–214.
- Andrade, S.B. 2016. Transition and Adaptation: An Analysis of Adaptation Strategies Amongst Danish Farm Families from 1980–2008. *Sociologia Ruralis*. 56(3), ss. 371–390.
- Antonsson, H. & Jansson, U. (red.). 2011. *Sverige sedan år 1900: Studier av de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungliga Skogs- och lantbruksakademien.
- Bechhofer, F. & Paterson, L. 2000. *Principles of research design in the social sciences*. New York: Routledge.
- Bernstein, H. 2001. 'The Peasantry' in global capitalism: who, where and why? *Socialist Register 2001: Working Classes, Global Realities*. Vol. 37, ss. 25–51.
- Bernstein, H. 2009. V.I. Lenin and A.V. Chayanov: looking back, looking forward. *The Journal of Peasant Studies*. 36(1), ss. 55–81.
- Bernstein, H., Friedmann, H., van der Ploeg, J.D., Shanin, T. & White, B. 2018 Forum: Fifty years of debate on peasantries, 1966–2016. 2016. *The Journal of Peasant Studies*. 45(4), ss. 689–714.
- Blauwhof, F.B. 2012. Overcoming accumulation: Is a capitalist steady-state economy possible? *Ecological Economics*. Vol. 84, ss. 254–261.
- Brandth, B. & Overrein, G. 2013. Resourcing Children in a Changing Rural Context: Fathering and Farm Succession in Two Generations of Farmers. *Sociologia Ruralis*, 53(1), ss. 95–111.
- Bryman, A. 2016. *Social research methods* (5:e uppl.). Oxford: Oxford University Press
- Burton, R.J.F. & Fischer, H. 2015. The Succession Crisis in European Agriculture. *Sociologia Ruralis*. 55(2), ss. 155–166.
- Carlberg, G., 1949. *Svensk landsbygd som kulturmiljö*. Stockholm: LT:s förlag.
- Clapp, J. 2016. *Food*. (2:a uppl.). Cambridge: Polity Books.
- Creswell, J. W. 2014. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4:e International Student uppl.). London: SAGE Publications.
- Chayanov, A.V. 1986. *The theory of peasant economy*. Thorner, D., Kerblay, B. & Smith, R.E.F. (red.). Manchester: Manchester University Press.
- Chiswell, H.M. & Lobley, M. 2015, A Recruitment Crisis in Agriculture? A Reply to Heike Fischer and Rob J.F. Burton's Understanding Farm Succession as Socially Constructed Endogenous Cycles. *Sociologia Ruralis*. 55(2), ss. 150–154.
- Chiswell, H. M. & Lobley, M. 2018. 'It's Definitely a Good Time to Be a Farmer': Understanding the Changing Dynamics of Successor Creation in Late Modern Society. *Rural Sociology*. 83(3), ss. 630–653.
- Mármol, C., Celigueta, G. & Vaccaro, I. 2018. Socio-economic transitions and everyday life changes in the rural world: Pyrenean households and their contemporary economic history. *Journal of Agrarian Change*. 18(3), ss. 677–693.
- Djurfeldt, G., 1994, *Gods och gårdar: jordbruket i sociologiskt perspektiv*. Lund: Arkiv.
- Djurfeldt, G. 1998. Familjebrukets sociologi. Porträtt av den svenske bonden före EU-inträdet. *Sociologisk forskning*. Nr. 1/98, ss. 5–30.
- Djurfeldt, G. & Waldenström, C. 1996. Towards a Theoretically Grounded Typology of Farms: A Swedish Case. *Acta Sociologica*. 39(2), ss. 187–210.
- Djurfeldt, G. & Gooch, P. 2002. Farm Crisis, Mobility and Structural Change in Swedish Agriculture, 1992–2000. *Acta Sociologica*. 45(2), ss. 75–88.

- Eriksson, C. 2016. Jordbrukspolitik, i Silander, D., & Öhlén, M. *Svensk politik och EU: hur svensk politik har förändrats av medlemskapet i EU*. Stockholm: Santérus. ss. 59–78.
- Eriksson, C. 2018. *Livsmedelsproduktion ur ett beredskapsperspektiv. Sårbarheter och lösningar för ökad resiliens*. SLU Future Food Reports 1. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet, forskningsplattformen SLU Future Food.
- Eurostat, 2018. *Agriculture, forestry and fishery statistics. 2018 edition*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Fischer, H. & Burton, R.J.F. 2014. Understanding Farm Succession as Socially Constructed Endogenous Cycles. *Sociologia Ruralis*. 54(4), ss. 417–438.
- Flygare, I. 1999. *Generation och kontinuitet: familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Diss. Uppsala: Upplands fornminnesfören. och hembygdsförb.
- Flygare, I. 2011. Jordbrukets struktur, i Jansson, U., Wastenson, L. & Aspenberg, P. *Sveriges nationalatlas. Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900 – en kartografisk beskrivning*. Stockholm: Norstedt (Sveriges nationalatlas förlag), ss. 58–69.
- Flygare, I., & Isacson, M. 2003. *Det svenska jordbrukets historia: [Bd 5], Jordbruket i välfärdssamhället: 1945–2000*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg,
- Friedmann, H. & McMichael, P. 1989. Agriculture and the state system: The rise and decline of national agriculture. *Sociologia Ruralis*. 29(2), ss. 93–117.
- Fägerborg, E. 2011. *Intervjuer*. I Kaijser, L. & Öhlander, M. (red.). *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur AB. ss. 85–112.
- Grubbström, A. & Eriksson, C. 2018. Retired Farmers and New Land Users: How Relations to Land and People Influence Farmers' Land Transfer Decisions. *Sociologia Ruralis*. 58(4), ss. 707–725.
- Grubbström, A., Stenbacka, S. & Joosse, S. 2014. Balancing family traditions and business: Gendered strategies for achieving future resilience among agricultural students. *Journal of Rural Studies*. Vol. 35. ss.152–161.
- Gunnarsdotter, Y. 1999. *Svenska bondehushåll på 90-talet och deras roll på landsbygden*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Hansen, K. 1998. *Välfärdens motsträviga utkant: lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens nordsvenska inland*. Diss. Lund: Lunds universitet
- Harvey, D. 2003. *The new imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. USA: Oxford University Press
- Harvey, D. 2006. *Spaces of Global Capitalism. Towards a theory of uneven geographical development*. London: Verso.
- Harvey, D. 2007. Neoliberalism as Creative Destruction. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 610(1), ss. 21–44.
- Hedlund, Monica. 2018. Så fungerar Reko-ringar för närodlat mat – och här finns de. *Land*. 3 augusti. Tillgänglig: <https://www.land.se/mat-dryck/sa-fungerar-reko-ringar-for-narodlad-mat-och-har-finns-de/> [2019-06-04].
- Hellspång, M. 1968. Bönderna och byarna, i Hvarfner, H., Blehr, O. & Nordisk etnologisk-folkloristisk arbetsgrupp, *Vad sker i glesbygden?: en etnologisk studie av näringslivet i Jokkmokk*. Luleå: Norrbottens museum, ss. 25–38.
- Hilhorst, D. 2003. *Real World of NGOs: discourses, diversity and development*. London: ZED Books.
- Hvarfner, H., Blehr, O. & Nordisk etnologisk-folkloristisk arbetsgrupp. 1968. *Vad sker i glesbygden?: en etnologisk studie av näringslivet i Jokkmokk*. Luleå: Norrbottens museum.
- Højrup, T. 1983. *Det glemte folk: livsformer og centraldirigering*. Inst. for europæisk folkelivsforskn. Hørsholm: Statens bygeforskningsinstitut.

- Højrup, T. 1992. Om den strukturelle livsformsanalysen. *Nordisk arkitekturforskning*. 5(1), ss. 29–38.
- Inglis, D. 2012. *An invitation to social theory*. Cambridge: Polity Press.
- Jackson, M. 2013a. *Lifeworlds: essays in existential anthropology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jackson, M. 2013b. *The politics of storytelling: variations on a theme by Hannah Arendt* (2:a uppl.) Danmark: Museum Musculanum Press.
- Jansson, I. 1984. *Böndernas värld: en etnologisk samtidsundersökning av det uppländska jordbruket*. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Jespersen, A. & Sundberg, M. 2006 Hvad er et udgangspunkt? i Jespersen, A., Riegels Melchior, M. & Sandberg, M. *Verden Over. En introduktion til stats- og livsformsteorien og dens aktuelle anvendelse i etnologien*. Köpenhamn: Museum Tusculanums Forlag. ss. 261–310.
- Johansson, S. & Nilsson, P. 2012. *Vilka faktorer bestämmer priset på jordbruksmark?* Rapport 2012:17. Jordbruksverket. Tillgänglig: https://www.jordbruksverket.se/download/18.50fac94e137b680908480002043/Ra+12_17+Priset+på+jordbruksmark_A4_w.pdf [2019-05-16]
- Joose, S. & Grubbström, A. 2017. Continuity in farming – Not just family business. *Journal of Rural Studies*. 50(22), ss. 198–208.
- Jordbruksverket. 2005. *Svenskt jordbruk i siffror 1800 – 2004*. Statistikrapport 2005:6. Jordbruksverket. Tillgänglig: <https://www.jordbruksverket.se/webdav/files/SJV/Amnesomraden/Statistik,%20fakta/Annan%20statistik/Statistikrapport/20056/20056.pdf> [2019-05-17].
- Jordbruksverket. 2015. *Jordbrukspolitik, inlåsning och strukturomvandling*. Rapport 2015:14. Tillgänglig: https://www2.jordbruksverket.se/download/18.40d1e47614f34582397ac935/1439797785411/ra15_14.pdf [2019-05-24].
- Jordbruksverket. 2019. *Ekologisk växtodling 2018. Omställda arealer och arealer under omställning*. Statistiska meddelanden, serie JO – Jordbruk, skogsbruk och fiske: JO 13 SM 901. Tillgänglig: <http://www.jordbruksverket.se/webdav/files/SJV/Amnesomraden/Statistik,%20fakta/Arealer/JO13/JO13SM1901/JO13SM1901.pdf> [2019-06-04].
- Jordbruksverket. u.å.a. *Jordbruksföretag efter län och storleksklass, 1927–2007*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/58ebcd38-feeaa-48f2-832e-300240753e4b> [2019-05-16].
- Jordbruksverket. u.å.b. *Jordbruksföretag i riket och per län efter storleksklass. År 1981-2000, 2003-2016*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/11d9093a-3f3d-493d-91c7-cf9669797fa9> [2019-05-16].
- Jordbruksverket. u.å.c. *Lantbruksdjur efter län/riket och djurslag. År 1981-2018*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/8dea0a94-468e-40ec-a41c-a2a67c43f4bc> [2019-05-16].
- Jordbruksverket. u.å.d. *Åkerarealens användning efter län/riket och gröda. År 1981–2018*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/891143cd-a3e4-48f5-9156-56a26ace3d7c> [2019-05-16].
- Jordbruksverket. u.å.e. *Åkerarealens användning efter län/riket och gröda. År 1981–2018*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/2b8bc066-ff94-4838-9e73-d45c1288430a> [2019-05-16].
- Jordbruksverket. u.å.f. *Totalskörd och hektarskörd efter län/riket, gröda och år 1965–2018*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/254fd7e7-ca89-42e1-a7e5-796e9e9e2f2a> [2019-05-16].

- Jordbruksverket. u.å.h. *Lantbruksdjur efter län/riket och djurslag. År 1981–2018*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/e3b7fbf9-8927-4ac8-8879-404372411041> [2019-05-16].
- Jordbruksverket. u.å.i. *Antal omställda ekologiska djur. År 2009–2017*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/74cf91a3-ca0d-4c95-a4e0-122368a0b4fe> [2019-05-16].
- Jordbruksverket. u.å.j. *Betesarealens användning efter län/riket och gröda. År 2003–2018*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/47a82ec7-f64b-464f-ae06-dbbd5e4bc9f5> [2019-05-20].
- Kuehne, G. 2013. My decision to sell the family farm. *Agriculture and Human Values*. 30(2), ss. 203–213.
- Kvale, S. & Brinkmann, S. 2015. *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Lobley, M., Baker, J.R. & Whitehead, I. 2010. Farm Succession and Retirement: Some International Comparisons. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*. 1(1), ss. 49–64.
- Losch, B. 2015. Family Farming: At the Core of the World's Agricultural History, i Sourisseau, J. *Family Farming and the Worlds to Come*. Dordrecht: Springer Netherlands, ss. 13–36.
- Luxemburg, R. 2003 [1913]. *The Accumulation of Capital*. London: Routledge.
- Lööv, H., Widell, L.M. & Sköld, O. 2015. *Livsmedelkonsumtionen i siffror – Hur har konsumtionen utvecklats de senaste femtio åren och varför?* Rapport 2015:15. Jordbruksverket. Tillgänglig: https://www2.jordbruksverket.se/download/18.488289914fb0f1a9a22eb1c/1441805270885/ra15_15v2.pdf [2019-05-16].
- Marsden, T., Moragues Faus, A. & Sonnino, R. 2019. Reproducing vulnerabilities in agri-food systems: Tracing the links between governance, financialization, and vulnerability in Europe post 2007–2008. *Journal of Agrarian Change*. 19(1), ss. 82–100.
- McMichael, P. 2013. *Food Regimes and Agrarian Questions*. Agrarian Change and Peasant Studies Series, Rugby: Practical Action Publishing.
- Milestad, R., Westberg, L., Geber, U. & Björklund, J. 2010. Enhancing adaptive capacity in food systems: learning at farmers' markets in Sweden. *Ecology and Society* 15(3), art. 29.
- Milone, P. & Ventura, F., 2019. New generation farmers: Rediscovering the peasantry. *Journal of Rural Studies*. Vol. 65, ss. 43–52.
- Morell, M. 2011. Husdjur och animalisk produktion, i Antonsson, H. & Jansson, U. (red.) *Sverige sedan år 1900: Studier av de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungliga Skogs- och lantbruksakademien, ss. 86–95.
- Murray Li, T. 2014. *Land's end: capitalist relations on an indigenous frontier*. Durham: Duke University Press.
- Nelson, J. & Stock, P. 2016. Repeasantisation in The United States. *Sociologia Ruralis*. 58(1), ss. 83–103.
- Nordström Källström, H. 2008. *Mellan trivsel och ensamhet: om sociala villkor i lantbruket*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae 2008:74. Uppsala: Sveriges Lantbruksuniversitet.
- Palumbo, A. & Scott, A. 2005. Classical Social Theory, II: Sören Marx and Émile Durkheim, i Harrington, A. (red.) *Modern Social Theory – An Introduction*. Oxford: Oxford University Press, ss. 40–62.
- Petrini, F. 1961. *Landsbygdssociologi: en orientering*. Stockholm: LT.
- Pripp, O. 2011. Reflektion och etik, i Kaijser, L. & Öhlander, M. (red.) *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur AB, ss. 65–84.

- von Oelreich, J. & Milestad, R. 2017. Sustainability transformations in the balance: exploring Swedish initiatives challenging the corporate food regime. *European Planning Studies*. 25(7), ss. 1129–1146.
- Regeringens proposition 2016/17:104. *En livsmedelsstrategi för Sverige – fler jobb och hållbar tillväxt i hela landet*.
- Rotz, S., Gravely, E., Mosby, I., Duncan, E., Finnis, E., Horgan, M., LeBlanc, J., Martin, R., Neufeld, H. T., Nixon, A., Pant, L., Shalla, V. & Fraser, E. 2019. Automated pastures and the digital divide: How agricultural technologies are shaping labour and rural communities. *Journal of Rural Studies*. Vol. 68, ss. 112–122.
- SCB. 2018. *Jordbruksstatistisk sammanställning 2018*. Tillgänglig: https://www2.jordbruksverket.se/download/18.25e61c93165e6d4904743531/1537271565516/JS_2018v2.pdf [2019-01-11].
- SCB. 2017. *Folkmängd i landskapen den 31 december 2016*. Tillgänglig: <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/befolkning/befolkningens-sammansattning/befolkningsstatistik/pong/tabell-och-diagram/helarsstatistik--for-samling-landskap-och-stad/folkmangd-i-landskapen-den-31-december-2016/> [2019-05-24].
- SCB. u.å.a. *Jordbruksföretag efter region, företagsform och år*. Tillgänglig: <http://www.statistikdatabasen.scb.se/sq/69650> [2019-05-16].
- SCB. u.å.b. *Sysselsättning i riket efter region, kategori, kön och år*. Tillgänglig: <http://www.statistikdatabasen.scb.se/sq/70061> [2019-05-24].
- Sharp, G. 2016. Metabolic Rift Theory and the Crisis of Our Foodways, i Ormrod, J. S. & Dickens, P. *Changing our environment, changing ourselves: nature, labour, knowledge and alienation*. London: Palgrave Macmillan, ss. 139–169.
- Silverman, D. 2015. *Interpreting qualitative data* (5:e uppl.). London: SAGE Publications.
- SOU 2014:38: *Tillväxt och värdeskapande Konkurrenskraft i svenskt jordbruk och trädgårdsnäring. Delbetänkande av Konkurrenskraftsutredningen*. Stockholm: Fritzes Offentliga Publikationer.
- Stock, P.V. & Forney, J. 2014. Farmer autonomy and the farming self. *Journal of Rural Studies*. Vol. 36, ss. 160–171.
- Svenska Akademien. 2018a. Svensk ordbok: *Förändra*, Tillgänglig: <https://svenska.se/so/?id=16475&pz=7> [2019-05-16].
- Svenska Akademien. 2018b. Svensk ordbok: *Förändring*, Tillgänglig: <https://svenska.se/so/?id=16477&pz=7> [2019-05-16].
- Söderlund, S. 2008. *DÅTID, SAMTID, FRAMTID : TRE JORDBRUK I UPPLAND 1981–2006*. Kandidatuppsats. Uppsala universitet.
- Thurén, T. 1991. *Vetenskapsteori för nybörjare*. Stockholm: Liber AB.
- van der Ploeg, J.D. 2014. *Peasants and the Art of Farming: A Chayanovian Manifesto*. Rugby: Practical Action Publishing.
- van der Ploeg, J.D. 2018. Differentiation: old controversies, new insights. *The Journal of Peasant Studies*. 45(3), ss. 489–524.
- Villa, M. 1999. Born to be Farmers? Changing Expectations in Norwegian Farmers' Life Courses. *Sociologia Ruralis*. 39(3), ss. 328–342.
- White, B., Borras Jr., M.S., Hall, R., Scoones, I. & Wolford, W. 2012. The new enclosures: critical perspectives on corporate land deals. *The Journal of Peasant Studies*. 39(3–4), ss. 619–647.
- Öhlander, M. 2011. Utgångspunkter, i Kaijser, L. & Öhlander, M. (red.). *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur AB, ss. 11–35.
- Bergqvist, U. & Jacobson, R. 2007. *Uppland*. Stockholm: Bilda förlag.

Bilaga 1: Första intervjuguide

Presentation av/påminnelse om mig själv, ämnet och syftet med studien. Informera om att när jag skriver kommer gårdarna att benämnas "Sörgården", "Mellangården", "Norrgården" och att förnamn kommer att användas. Är det OK?

Vardag

Hur ser en vanlig dag ut? En helgdag?

Arbete

- Vad gör du på jobbet?
- Har du raster?
- Vad tänker du på?
- Jobbar du mycket ensam?
- Vad är det bästa med ditt jobb?
- Det sämsta?

I jordbruket

- Samarbetar ni med någon?
- Köpt in nya maskiner? Varför?
- Verktyg? Varför?
- Hur bestämdes det?
- Har du något favoritverktyg?
- Favoritmaskin?

Hur ser du på teknikutveckling inom jordbruket?

ÖVERGÅNG – UPPFÖLJNING

Diskussion kring gamla kartor och bilder

Om slutat med jordbruket:

- Kan du berätta vad som har hänt på gården sedan 80-talet?
- Varför?
- Hur gick det till?
- Skönt att slippa något?
- Saknar du något?
- (Hur kändes det då? Och nu?)
- Varför sålde du inte?

- Vad händer på gården idag?

Om köpt:

- Varför hålla på med jordbruk?
- Varför just den här gården?
- Hur gick det till när ni köpte den (svårt att få lån)?
- (Hur kändes det att ta över någon annans gård?)
- Vad är det bästa med att ha jordbruk?
- Det sämsta?
- Tycker ni att det är skillnad på att arrendera och äga?
- Hur tas beslut om driften – tillsammans med anställda?
- Hur var det i början med de anställda? Är det skillnad nu?

Hur kommer det sig att produktionen ser ut som den gör? (Såg ut som den gjorde när i drift)

Är den optimal idag? (Var den optimal?)

Hur bestäms stora förändringar i familjen? T.ex. drift.

Ger skogen någon löpande inkomst, eller mer försäkring?

Jobbar ni själva något i skogen?

Vad har ni för plan för skogen? Varför ser den ut som den gör?

Hur trivs ni i skogen?

Försörjning

Typ av försörjning av hushållet, arbetstid, anställda, andra inkomster?

Oavlönad hjälp? Barnens roll?

Självförsörjning genom:

- Trädgårdsodling
- Fiske (med vem och var)
- Jakt (med vem och var)
- Jordbrukets produkter

Hemmet

Har ni någon arbetsfördelning i hemmet? Vem gör vad och varför?

Området

- Vilka umgås ni med?
- Hur är relationerna till grannarna?
- Har det flyttat in och ut några i husen omkring?
- Finns det någon som kan hjälpa till om det skulle behövas?
- Trivs du här?

Generationsskifte

Hur var det att ta över gården?

- Hur gick det till?
- (- Hur kändes det?)

Finns det någon som kommer att ta över gården?

- Har ni pratat om det?
- (- Hur känns det?)
- (Varför tog ingen över gården?)

Framtiden

Vad tänker du om framtiden?

Hur tror ni framtiden för svenskt jordbruk ser ut?

Politik

Hur var det på gården under slutet av 80-talet?

Och i början av 90-talet?

Påverkade EU-inträdet gården på något sätt?

Har det varit något annat som påverkat gården sedan 80-talet?

Är du (fortfarande) intresserad av jordbruksfrågor?

Vad tycker du om jordbrukspolitiken?

Hur ser du på miljöfrågor? Är du intresserad?

Värderingar

Är jordbrukarens yrke speciellt? I så fall hur?

Ser idealjordbruket ut annorlunda idag än tidigare? Enligt dig. Enligt andra.

Behöver man vara utbildad för att jobba i jordbruket/ha egen gård?

Hur ser andra på jordbrukare?

Hur ser andra på ditt yrke (om ej jordbrukare)?

Tankar om fritid

Vad gör du när du inte jobbar? Fritidsintressen?

Är du medlem i någon förening eller organisation? Kan du berätta om ditt föreningsliv?

Vem umgås du med på fritiden?

Brukar ni åka på semester?

Är du utomhus mycket? Har du någon favoritplats?

I stora drag

Namn

Ålder

Yrke

Familj

Yrkesbakgrund

Typ av gård: driftsinriktning, storlek, ägande

Personer på gården: boende och jobbande

Historia sedan 80-talet

Medlemskap i organisationer

Relationer till andra i närområdet

Tankar om framtiden

Relationer till platsen

Jordbrukspolitik